

Олеся. Між коханням та честю
Ярослава Дегтяренко

Влада молодого Хмельниченка слабка та непевна. Козацькі полковники підбурюють гетьмана зректися булави. Олеся отримує звістку, що в бою з татарами загинув її чоловік Михайло, і тепер дівчина вільна від шлюбу з нелюбом. Вона мріє повернутися до коханого Леся, та її звинувачують у крадіжці й ув'язнюють. Звідки чекати допомоги? Тим часом Юрій Хмельницький майже готовий скласти гетьманську булаву та віддати владу Виговському. Над Україною скупчуються темні хмари: Московія та Річ Посполита неситим оком задивляються на українські території. І поки держава чекає на тверду руку сильного керманіча, Олеся сподівається на порятунок коханого. У цьому вирі подій, захищаючи своє від чужих, найголовніше – не втратити те, що є...

Обережно! Ненормативна лексика!

Ярослава Дегтяренко

Олеся: між коханням та честю

© Дегтяренко А. В., 2020

© Depositphotos.com / absurdiv, обкладинка, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2020

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2020

* * *

Розділ І. Воевода-блюзнір

Що знаєш ти? Адже ти сам – ніщо!

Ти вітер, дим, і весь твій крам – ніщо!

З обох боків у тебе небуття,

Ти весь в ньому, ти й тут і там – ніщо!

Омар Хаям

Несамовита та жорстока спека накинута на Україну влітку 1660 року. Випалила соковитий оксамит трави, змусила змарніти смарагдову листву, зжерла хліба на нивах, висмоктала половину води з річок та струмочків і невблаганно сотала сили з усього живого. Одурманені люди й тварини мляво вешталися під пекучим сонцем, чекаючи осені з її лагідною

прохолодою. Такої посухи не пам'ятали давно, і українці турбувалися за майбутній урожай: схоже, нчого буде збирати з поля.

Спекотного липневого дня Юрій Хмельницький, юний гетьман Війська Запорозького обіруч Дніпра, квапливо їхав на раду в урочище Кодачок під містечком Васильків за наказом київського воеводи Бориса Шереметева. І як обпалена навколо природа, так само обпалена була у хлопця душа.

Із сумом згадував Юрій ті щасливі дні, коли був живий батько, а сам він не мав турбот і тягара відповідальності. Минулої осені його життя безповоротно змінилося. Однак торік Юрко почувався впевненіше: поверне батьківську булаву – і його шануватимуть як гетьмана. О, свята простота! Юрій самому собі боявся зізнатися, що гетьман з нього нікудишній! Після принизливої ради в Переяславі[1 – Переяславська рада в жовтні 1659 р., де воеводою Трубецьким юному Хмельниченку фактично силою було нав'язано угоду, умови якої знищили незалежність Війська Запорозького (самоназва України у XVII ст.). – Тут і далі прим. авт.] та ще більш принизливої угоди він відправив до царя Олексія посольство, вимагаючи її скасування та узгодження пунктів, складених козаками у Жердевій Долині[2 – Наприкінці вересня 1659 р. на раді у Жердевій Долині козацтво Правобережної України сформулювало пункти, які чітко окреслювали політичні та економічні права України як окремої держави та визначали умови її замирення з Московією на правах рівноправного союзника.]. Але отримав гордовиту та зневажливу відмову. Навіть намагання Юрка заступитися за своїх зятів цар безжально відкинув – Іван Нечай поїхав у далекий невідомий Сибір, а Данило Виговський повернувся в труні. Особливо боляче Юркові було за Данила: коли його посла в Москві благали про помилування і цар начебто пообіцяв зглянутися, Данило вже був мертвий після звірячих тортур. Навряд чи Олексій не знав про це! Але вінценосний позер не відмовив собі в задоволенні погратися у побожного людинолюбця. У своїй кривавій величчі Олексій не розумів, що такою брехливістю породжує в серцях українців не преклоніння, а ненависть і бажання помсти.

Саме тому Юрій не поїхав до Олексія на авдієнцію та не видав йому Олену Виговську – бідолаха досі жила бранкою в Суботові. Сам Іван Виговський осів у Польщі: мав ефемерний титул київського воеводи та реальний – польського сенатора. До того ж король призначив його старостою Барським. Але Юрко розумів, що навіть на королівській службі Виговський небезпечний і для нього, і для царя, і навіть для короля – занадто він розумний, верткий та вправний. Одне слово, гідний наступник Богдана Хмельницького, здатний будь-якого дня повернути собі булаву.

Юрій зітхнув. Зупинив коня, дістав флягу та напився теплої від спеки води. Озирнувся – з ним їхали найближчі родичі: двоюрідні брати Павло Яненко-Хмельницький, Федір та Прокіп Бережецькі. За ними – Петро Дорошенко, який обіймав уряд чигиринського полковника. Не було лише дядька з боку матері Якима Сомка, який торік так вправно плекав у ньому честолюбство, а тепер покірливо поступився місцем іншим. Сомко зажив своїм умом – вельми зблизився з ніжинським протопопом Філімоновичем, з яким в березні побував у Москві та навіть був допущений пред світлі баньки самого царя! Утім, за дядьком Юрій особливо не шкодував, бо досвідчених помічників у нього вистачало.

Наприклад, той же Яненко. Після бурхливих подій осені 1659 року Павло ні у що не втручався, не прагнув посісти якийсь тепленький уряд, а спокійно жив у Чигирині, бавив маленького сина та радів своїм уже дорослим дітям. Утім, завжди, коли Юрій просив, брат давав йому поради та підтримував як міг. І його присутність додавала впевненості. Юрко підсвідомо відчував: брат ніколи не заподіє зла та не зрадить. Тому хлопець з вдячністю поглянув на Павла.

Але цієї миті вигляд у Яненка був жалюгідний і злий. Йому було нестерпно жарко, піт з-під дорогої шапки заливав обличчя, і хотілося лягти десь у затінку або залізти в якийсь струмочок, а не пертися на цю кляту раду за наказом ненависного москаля. Павло, відчувши погляд, скинув карі очі й роздратовано поглянув на Юрка: мовляв, що?

Юрко відвернувся та знову поринув у задуму. В січні до нього приїжджав шляхтич Сілецький, посланець від Беневського, і вмовляв дотриматися укладеної Виговським Гадяцької угоди. Але тоді Юрко не знав, що йому робити. Як і його радники. Після зради поляків і підлості москвинів довіри до обох не було жодної. Тому вирішено було почекати та подивитися, як справи далі підуть, і Сілецького відправили ні з чим.

Але ця відмова означала початок війни з Річчю Посполитою. Тим паче у квітні, в Оливі, Польща та Швеція після п'яти з половиною років війни нарешті уклали мир[3 - Йдеться про закінчення Північної війни між Річчю Посполитою та Шведською імперією, яка тривала з 1655 по 1660 рік.]. І вже у червні поляки розпочали війну в Литві та вщент розбили війська московських воевод Хованського та Щерби, відкинувши їх аж до Смоленська. Через це Шереметев скликав раду, бо Московія поквапилася оголосити Речі Посполитій війну, збираючись воювати з нею руками українців.

Юрась не повною мірою усвідомлював це, зате це усвідомлювали його полковники та невимовно злилися: чому вони мусять ризикувати життям заради гонору Олексія, коли він так принизив їх у Переяславі? Навіщо взагалі тепер потрібна ота Московія як союзник чи сюзерен, коли вони отримують від неї лише брехню, обман, приниження та розорення? До того ж кримський хан Мехмед IV Герай, який ще торік був союзником Виговського, нині перетворився на ворога – його військо стояло у Буджаку[4 - Історична область на півдні Бессарабії, південна частина межиріччя Дунаю та Дністра, на сході омивається Чорним морем.] й звідти нападало на землі Придніпров'я. Слава Богу, що татарські загони вправно б'є Сірко з січовиками, звільняючи бранців! То чому ж українці мусять іти воювати за царя, коли Батьківщині загрожують татари?

У Кодачок Юрій прибув надвечір. Шереметев уже був там. Звичайно, від Києва до урочища було двадцять миль, а від Чигирини – сто тридцять! Та й взагалі, де це чувано – володар України мусить їхати до царського холопа, як смиренно іменували себе московські бояри!

Шереметев Юрка не зустрів. Навіть не побажав побачитися ввечері, як велить ввічливість. Зате його відвідав Костянтин Щербан, колишній господар Волощини. Щербан прибув в Україну з конкретною метою – з допомогою українського гетьмана та московського царя повернути собі трон. Тому поводився з Юрієм як рівний з рівним, що трохи скрасило досаду останнього.

А Яненка відвідав Лесь, який приїхав із ніжинським полковником Василем Золотаренком.

– Синку! Добре, що прийшов! – широко зрадів Павло. – Ну, розповідай, як ти? Живий-здоровий? А то як був у нас в квітні, так досі від тебе звісток немає! Ганнуся ж сумує!

Лесь злегка посміхнувся, бо відтоді як Демко з Ганнусею одружилися, він став завжди бажаним гостем у домі Яненка. Взагалі-то Павлові не дуже подобався шлюб пасерба – він волів би мати більш родовиту невістку. Проте, зичачи Демкові щастя, суперечити не став, а прийняв Ганнуся з усією теплотою, яка тільки можлива з боку свекра до невістки.

Сам Лесько дуже змінився: колись з першого погляду було зрозуміло, що перед тобою гожий, але пустоголовий жевжик; а нині хлопець перетворився в солідного молодого чоловіка, на вигляд сумирного. Але ця сумирність була оманливою – у кожному русі, жесті, погляді двадцятип'ятирічного Леся проглядали сила та гордовитість, які межували з жорсткістю загартованого в запеклих боях воїна. А ще в його світло-карих очах світилася гірка журба. Однак ці переміни не владні були змінити головного: як і раніше, Лесь володів особливою чарівливістю, яка нездоланно вабила до нього жінок.

– Як там моя Ганнуса? – поцікавився хлопець.

– Прекрасно! Живе з Демком душа в душу! Завдяки їй мій шибайголова зробився статечним і відповідальним, що й душа співає! – хвалився Павло. – Прикро тільки, що вони свою хату придбали й збираються жити окремо. Марічка дуже через це переживає, бо їй хочеться, щоб вони жили в нас.

– То Демкові вдалося повернути своє майно? – запитав Лесь, пригадавши, як зять ділився з ним планами щодо полтавського млина.

– Угу. Цей пройдисвіт не тільки млин собі повернув, а ще й стягнув з Кирика Пушкаря збитки за спалену садибу! А сам ти як? Щось невеселий!

– Та з чого мені радіти? Живу тихо та скромно. Самотньо. Щоправда, тепер я хорунжий[5 – Полковий хорунжий – у 2-й половині XVII – XVIII ст. представник полкової козацької старшини, відповідальний за збереження полкового прапора, або корогви.] Ніжинського полку, – без усілякої радості похвалився Лесь.

На це Яненко здивовано скинув брови, бо добре пам'ятав, як сильно хлопець гнівався на Золотаренка за те, що той ледь не стратив Демка. Та й був настільки незадоволений замиренням з Московією, що навіть хотів піти в посполиті.

З тогорічної зради Тимоша Цицюри Васюта виграв найбільше, бо провина за зраду повністю лягла на Цицюру. Даремно Тиміш виправдовувався перед земляками та просив ласки в царя – жодне його прохання про надання привілеїв на володіння маєтностями, які належали опальному Нечаєві, не було задоволено. А от Васюті з першої ж чолобитної подарували Гомель із прилеглими землями! Звичайно, це не дуже подобалося старшині – як це так цар роздає маєтності, минаючи законного гетьмана!

– Не дивуйся, пане, – мовив Лесь. – А що мені було робити? Я вже двічі пошкодував, що торік гордовито фиркнув та пішов від Гуляницького. Я нічого не вмю, окрім як воювати, тож треба було кудись себе подіти та якось жити далі. Васюта особисто запропонував мені цей уряд, але я відмовився. Тоді прийшли всі зацні старшини, мого покійного дядька приятелі, умовляли – мовляв, хто як не племінник Кулябки гідний цього уряду? Так, я молодий, але впораюся. Та й платять п'ятдесят польських злотих, що теж не зайве за такого непевного життя, як нині. Поміркувавши, я погодився.

– І правильно, синку, зробив! – з розумінням мовив Павло. – Що поробиш, коли цей скурвий син Васюта на уряді полковника сидить! Не дозволяти ж йому нас, порядних козаків-лицарів, ногами топтати! Та й не вічно він буде полковником, а тобі треба думати про майбутнє – почнеш з хорунжого, а потім ще якийсь уряд отримаєш. А як оженишся, то... – й осікся, помітивши, як болісно сіпнулося обличчя Леся.

- А як інші твої діти? - запитав хлопець, сподіваючись почути дещо особливе для себе.

- Та чудово! Живі, здорові, - ухильно мовив Яненко, здогадуючись, на кого натякає Лесь, та прагнучи уникнути неприємної розмови. Хлопець уже рота розкрив, збираючись питати, але, на Павлове щастя, до них підійшов Прокіп Бережецький. Привітався, уважно поглянув на Леся та мовив:

- А я тебе пам'ятаю! Ми торік на елекції[6 - Вибори (заст.)] Юрася познайомилися! Ти - приятель Іванка.

- Угу, - притакнув Павло. - А ще шурина мого Демка!

- Прикро, що сам Демко не приїхав, - зітхнув Лесь.

- Він сам не схотів їхати. І взагалі воліє бути простим козаком, коли...

- А зять твій теж приїхав? - перервав Павла Лесь. Та уточнив: - Висоцький.

- Тут він! З Одинцем приїхав, - несподівано втрутився Прокіп. Та з досадою додав: - Ти, Павле, вибач, але цей твій зять - рідкісне одоробло! Я за все своє життя не бачив таких неприємних осіб! Воно й не дивно, що його Марічка зненавиділа. Ти, Лесю, мабуть, знаєш цю історію... Ти чого? - здивувався він, бо брат тицьнув його в бік.

- Нічого моїх зятів гудити. Таких уже мені Бог дав, й інших взяти ніде! - сварливо мовив Павло, насторожено стежачи за Лесем.

Але хлопець й оком не зморгнув. Натомість ще трохи потеревенив про різні дрібнички, після чого квапливо розпрощався та пішов.

- Чого це він? - запитав украй зацікавлений Прокіп. - Його аж пересмикнуло від згадки про Висоцького.

- Прокопе, ти якщо до пуття нічого не знаєш, то краще пашу свою не розтуляй! - роздратовано відказав Павло.

- А що я не так сказав? - щиро здивувався Прокіп.

- Розумієш, коли Олесь та Левусь утекли з Полтави від покійного Пушкаря, то найнялися челядниками до Висоцького. І за Олесею Лесько упадав. Але так сталося, що Висоцький чи то відбив її у нього, чи то тільки Бог знає, що там у цих трьох сталося. І тепер бідолашний хлопець страждає, бо досі її кохає. Але що поробиш? Не можу ж я нехтувати Висоцьким, хоч через нього торік міцно з Марічкою посварився. На щастя, ми помирилися, але вона нічого чути не хоче про Олесь, поки та свого чоловіка не покине. Загалом: бридка ця історія. Тож у майбутньому прошу тебе при Лесеві про це більше не згадувати. Тепер він шурик мого Демка, не хочу завдавати йому болю.

Прокіп уважно вислухав і пообіцяв мовчати. Але думки обсіли його голову. Олесь вже майже рік не відвідувала матір, а Прокопові страх як хотілося її побачити - він як і раніше кохав її, мріяв про неї та сподівався хоч на коротку зустріч. Хлопець розпитував Марію, але та сухо повідомила, що не бажає згадувати доньку. Прокіп попитав Олену, але й ця не схотіла нічого пояснювати. Тоді він за гроші виудив істину в Оленчиної челядниці та зненавидів бідолашного Михайла. Поїхати до Олеси в гості Прокіп не міг, бо вони аж занадто далекі родичі, і такий візит був би недоречним. Єдине, що лишалося закоханому Прокопові, це чекати, доки Олесь звільниться. Наприклад, овдовіє. А тепер виявилось, що в нього

е суперник! Та ще й такий, який колись був Олесі любий. «Бог його знає, що в неї на серці! Колись вона була зі мною вельми ласкавою, – думав Прокіп, згадуючи минуле літо і те, як пустотливо Олеся підпускала йому бісики очима, як дражила та звабливо усміхалася. – Може, я посів у її серці значне місце. Що ж! Життя покаже!»

На світанку 7 липня[7 – Тут і далі дати вказано за старим стилем.] все козацтво явилось на раду. Але це була сама лише назва – рада, бо на ній верховодив Шереметев. Ішлося навіть не про те, чи починати воювати з Польщею, чи ні, а про те, де вести цю війну – на землях Польщі чи України. Шереметев знав, що поляки теж готуються до війни. І знав, що ведуть перемовини з кримським ханом про допомогу. Тож поки вороги не дійшли згоди, треба негайно йти війною на Польщу, прямісінько на Львів, а потім на Краків, а не чекати ворога в Україні – навіщо розоряти землю, з якої цар отримує прибутки?

Василь Шереметев мав тридцять вісім років. Був ставний, дужий, плечистий, хоч і з черевцем. Риси обличчя мав грубі, але привабливі та гармонійні, вуста – пухкі та червоні, шкіру – світлу, чисту, з ніжним, мов у дівчини, рум'янцем. І особливо приємно вражав контраст відтінків льняного волосся й бороди та круглих карих очей. Але ця врода була лише красивою оболонкою, яка приховувала гниле нутро – Василь був пихатий, жорстокий, бундючний, зверхньо та зневажливо дивився на собі подібних створінь Божих. Що ж, негідники зазвичай привабливі, і це надійно присипляє пильність їхніх жертв.

Біля воеводи терся Цицюра та насторожено зиркав на козаків, відчуваючи їхні сповнені ненависті погляди. І Тимоша охоплював страх. Утім, страх за своє життя не полишав його з торішньої Переяславської ради, і він часто благав у царя прислати солдатів в Переяслав начебто для оборони, а насправді для своєї безпеки, і горнувся до Шереметева – єдиного, хто міг захистити його в Україні. Натомість Цицюра доносив воеводі всі новини та наклепував на старшину. Щоправда, вигороджував Юрія як вірного царського підданого.

Сам Юрій мовчки слухав Шереметева, не втручаючись і не заперечуючи проти його розпоряджень. І стояв з відчуженим виглядом, не помічаючи осудливих поглядів козаків, незадоволених його мовчанням.

Бачачи таку справу, Цицюра сміливо заговорив:

– У тебе, Василю Борисовичу, є двадцять сім тисяч війська та вісімнадцять козацьких полків. Як же можна, маючи таку силу і такого полководця, як ти, стояти на місці, чекаючи, поки ворог нападе першим! Та і який ворог? Хіба оті завжди напівп'яні ляшки тобі суперники? Стрільці в тебе відмінні, кіннота міцна, а коні у них один в один, мов галушечки лисніють! Та й запасів пороху та куль у тебе вдосталь. А твої солдати нікому не у важкість і не кривдять посполитих. Не те що поляки, які постійно простий люд грабують з голоду. А що? Жовніри їхні бунтують, бо не отримують платні – королівська казна порожня. Шляхта вічно зубожіла, бо лишився у неї тільки її польський закуток! Та й той утратять, якщо ти, Василю Борисовичу, на них війною підеш! Ми, козаки, відібрали в них Україну. Шведи – Пруссію. І взагалі: поляки страшні тому, хто їх боїться. Та й ніде королю такої сили взяти, щоб твоєї милості протистояти. Ми не тільки Польщу захопимо, а й самого короля з королевою полонимо та на арканах у Москву поведемо! Тільки смиренно прошу твоєї, Василю Борисовичу, милості: щоб нас, козаків, при поділі здобичі не скривдили. Особисто я від своєї частини золота та срібла відмовляюся, аби ти, Василю Борисовичу, дозволив мені взяти з королівського палацу все те, що мені сподобається!

Козаки слухали та обурювалися таким відвертим підлабузництвом і недолугими лестощами, бо серед них було чимало тих, хто пережив десять років війни з Польщею та чудово знав, що поляки вміють воювати. Але пика Шереметева вкрилася ніжним рум'янцем задоволення, бо лестощі припали до душі.

– Я вважаю, що варто залишитися в Україні, бо тут є багато фортець та укріплених міст, які треба посилити залогами та чекати в них на ворога, – несподівано пролунав упевнений голос.

Усі присутні поглянули на князя Григорія Козловського. Але князь не знітився від сотень звернених на нього очей і не злякався вбивчого погляду Шереметева. Козловського прислали воеводою в Умань. І він, поживши в Україні, добре придивився до українських звичаїв, а головне – відчув козацький бунтівний дух.

– Так, я вважаю, що не варто іти в Польщу, – спокійно повторив Козловський. – Наше військо не таке добре, як щойно розповів пан полковник. Головна його слабкість – козацька непевність. Козацтво крутиться на всі боки: і турчину кланяється, і татарин на козаків ремствує. Ракоці через них пішов у Польщу по вовну та стриженим повернувся[8 – Ідеться про спільний похід Трансільванії, України та Швеції на Польщу в 1657 р. з метою її поділу, який закінчився невдало, особливо для Трансільванії.]. І шведам козацька дружба небагато користі принесла! А його пресвітла величність Олексій Михайлович мав змогу переконатися, що слово козацьке гнучке, мов лоза. Тож не варто йти в Польщу, а краще лишитися в Україні й тут чекати на ворога. Та й до пуття не знаємо, яке військо в поляків. І чи таке воно вже непридатне до бою, як розповідає пан Цицюра? А якщо вийде навпаки, то буде нам велика біда, адже поляки жорстокі.

Повисло таке мовчання, що було чутно, як фиркають коні, щипаючи попалену сонцем траву. І ось тут Козловський струхнув! Тим паче, що до нього стрімко, мов шуліка до зайця, підлетів Шереметев.

– Отакі нерозумні речі паплюжать честь його пресвітлої величності Олексія Михайловича! – прошипів воевода. – Хіба ти не знаєш, що його величність не любить вести війну на своїй землі?! Думай собі, що хочеш, але мовчи зі своїми думками! Ми рушимо на Львів та Краків і завоюємо Польщу! – а потім різко кинувся до ікони Спасителя, яку тримав піп, та крикнув просто в обличчя Господу: «Присягаюся, що не матиму тебе за Бога-Спасителя, якщо ти королівства ляхків і самого короля в руки мені не віддаси, щоб я їх нашому великому цареві передав!»

Козловський остаточно злякався, утім, як і козаки, бо це було нечуване блюзнірство. Жоден з цих загартованих у боях лицарів не забував, що життя крихке, мов квітка лілії, і його тримає у своїй десниці Господь. І ніхто з козаків не насмів би ось так зневажливо звернутися до самого Творця. Отетерілі козаки мовчали, і лише Юрась стояв зі спокійним обличчям, немов його жодним чином не стосувалася ця рада та не обурювало таке богохульство.

– Та я й не думав ганити його пресвітлу величність, – боязко мовив Козловський. – Я не сперечатимуся з тобою, Василю Борисовичу, а слухатимуся тебе. Де скажеш, там і стоятиму зі своїм полком та боронитиму те місце, або мертвим впаду.

– Так! Я, захопивши Польщу, піду війною на Туреччину й принесу волю молдаванам, волохам і всім тим народам, хто віри православної та мучиться в магометанському ярмі! – гонорово вигукнув Шереметев, наче впиваючись своїм відчуттям величчя над присутніми. – І всі звільнені народи

платитимуть данину моему пресвітлому цареві Олексієві Михайловичу! Зі мною, окрім мого війська, підуть Переяславський, Київський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Полтавський та Лубенський полки. З Хмельниченком – усі інші, окрім Черкаського та Канівського. Ці полки вирушать на південь, щоб боронити Україну від татарських набігів. Наказним гетьманом над козацькими полками, що підуть зі мною, я призначаю пана Цицюру. Принесіть булаву!

Коли принесли булаву наказного гетьмана, Шереметев урочисто вручив її Цицюрі, улесливо мовивши:

– Тримай її у славу пресвітлого царя та великого князя, Великої, Малої та Білої Русі самодержця Олексія Михайловича. Немає в Україні лицаря, хоробрішого за тебе! Немає в Україні жодної руки, гідної тримати цю булаву, тож, сподіваюся, вона й залишиться при тобі.

Тиміш радів, а інші козаки ледь стримували гнів: такий відвертий натяк на фавор Цицюри був наче плювок в обличчя! Але найбільше козацтво обурювала байдужість Юрася. Ось тобі й син великого гетьмана Хмельницького!

Після ради Юрій подався до Корсуня. Звідти він збирався відправити посольство до царя, щоб відзвітувати про раду і попросити прислати в Україну іншого воеводу на час відсутності Шереметева. А заразом відправити схопленого січовиками в степах Богушенка, який служив Виговському та їздив за його дорученням у Крим. Бо у знайдених при ньому листах ішлося не тільки про союз між Польщею та Кримом, а й про можливість їхнього спільного походу на Московію.

– А чого ти чекав? – роздратовано запитав Яненко, дізнавшись про ці листи. – Цар знищив рідного брата Виговського, а ти тримаєш у полоні його дружину. Він мститиметься кацапам, як може! А мститися він уміє, бо геть не дурень, а старий лис, який начебто й спить, але курей бачить! І ці листи – лише початок. Юрку, краще не гріши проти Бога, а поверни Іванові дружину. Цим ти уникнеш багатьох лих, – сміливо радив Павло, бо при цій розмові були присутні лише Бережецькі.

– Не віддам її поки що, – похмуро мовив Юрась. – А Богушенка відправляю, щоб довести цареві свою відданість. Може, він зглянеться та відпустить Нечая.

– Не бери гріха на душу – не губи цієї невинної душі! – палко вигукнув Павло. – Богушенка або стратять, або поїде до Сибіру. І цар не відпустить Нечая – даремно ти сподіваєшся! І ніколи не визнає тебе за гідного гетьмана. Не ображайся, але ти сам оганьбив себе в його очах. Чому ти мовчав на раді? Чому дозволив Шереметеву верховодити? Врешті-решт ти вже не перший день гетьмануєш!

Юрко нахмурився, але промовчав, розуміючи, що брат його справедливо критикує.

– Не дорікай йому, Павле, бо... – почав заступатися Прокіп, але замовк, задивившись на гарненьку дочку хазяїна, у якого зупинився Юрась. Дівчина принесла їм холодненького квасу, і Прокіп аж через стіл перехилився, проводжаючи очима її апетитну постать.

– Стіл перекинеш! – підштрикнув Яненко. – Ти б краще одружився, щоб дівок очима не їсти!

– Ось як твоя Олеська овдовіє, то з нею й одружися! – заявив Прокіп, зухвало дивлячись на брата.

Павло аж рота роззявив, не знаючи, що й сказати на таке зухвальство, а Федір паскудненько захихотів.

– Потім це обговорите! – роздратовано обірвав їх Юрась. – Я відправлю Богушенка у Москву та спробую ще раз виторгувати свого зятя – моя сердешна Степанида[9 – Під час взяття москвинами Старого Бихова (сучасна Білорусь) у грудні 1659 р. Степанида Хмельницька потрапила разом зі своїм чоловіком у полон, але згодом її відпустили до брата через вагітність.] всі очі за ним виплакала. Чи чувано таке: при живому чоловікові вона вдова, а мої племінники – сироти при живому батькові! Усе зроблю, аби Нечая визволити!

– Нічого ти не доб'єшся! Ти вже вкотре цьому кацапові пишеш, а він у свою засмальцьовану бороду не дме, – скрушно зітхнув Павло, розливаючи квас по кухликах. – Краще випий холодненького. Гребай вже пес цю спеку!

Цієї миті у двері постукали, й увійшов Іван Яненко, який служив при Юрасеві джурою. За ним ішов молоденький хлопець, який назвався челядником Іоанікія Галятовського, ректора Києво-Могилянського колегіуму.

– Пан Галятовський прислав мене, щоб розповісти твоїй гетьманській милості вкрай неприємні новини, – почав хлопець. – Після того, як твоя мосць поїхав від Василькова, воевода повернувся до Києва та з нагоди майбутнього походу влаштував бенкет. На нього було запрошено все значне духовництво київських церков і монастирів. Воевода ж дуже побожний!

– Ага. Ми вже мали можливість оцінити його побожність, – уїдливо сказав Федір. – Ну, і навіщо він усіх попів зібрав?

– Та річ у тім, що справді бенкетувати запросив, а не якісь справи вирішувати! Просив молитися за його перемогу, наказав стріляти на честь панотців із гармат та рушниць і багато пив. А спека нині така, що воеводу розморило. І він почав говорити осоружні та блюзнірські речі: «Чуєте, панотці чесні? Цим військом, моїм великим государем даним, усю Польщу на попіл перетворю. А короля в срібних кайданах Москвою проведу та під ноги його царській величності кину! Колись його брат Москву пустошив[10 – Мається на увазі Владислав IV Ваза – польський король (1632–1648 рр.), старший брат короля Яна II Казимира, та його участь у подіях Смутного часу в Московії. У 1610 р. після вдалого походу Владислава, ще королевича, бояри оголосили московським царем.], а тепер я його брата на нінащо звезду!» На це мій пан мовив: «Про те твоїй милості треба Господа Бога просити та палко йому молитися, а не тільки на ратну силу уповати». А воевода відповів: «Маючи таку силу, як у мене, можна й без Божої допомоги з неприятелем упоратися!»

– Ну то й що! – сказав Павло. – Хіба я у Василькові сам не бачив, який цей кацап богохульник? Невже панотець тільки заради цього тебе прислав?

– Мій пан та всі панотці дуже злякалися цих слів, – пояснив хлопець. – Та чи чувано таке: ось так відкинути Бога, коли ми, люди, ніщо – з пороку постали та в порох обертаємося! Не інакше як сам диявол заволодів душею воеводи, тож не буде йому добра, а разом і всім тим, хто поруч з ним. Тому панотець Галятовський, маючи до тебе, пане гетьмане, у серці батьківську любов як до рідного сина, слізно просить твою милість палко молитися Богові за своє життя та за життя всього козацтва, бо якщо ви згинете, то нікому буде бідолашну Україну від безбожної кацапні захистити! І все духовництво київське буде за вас молебні правити, а лаврські монахи вдень і вночі молитимуться за тебе та козацтво, щоб ви з цього клятого походу живими повернулися.

Юрась похмуро вислухав, подякував і відпустив хлопця. Юний гетьман знав, що більшість українського духівництва дуже незадоволена союзом з Москвою, бо цар прагне підкорити Київську митрополію своєму патріарху, а не константинопольському. Особливо ремствував митрополит Діонісій Балабан, спонукаючи своїх підлеглих підбурювати паству проти москвинів, через що був змушений виїхати з Києва та оселитися в Чигирині, інакше Шереметев його б живцем з'їв. Тоді Трубецькой самовільно призначив місцеблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Це була така сама нечувана за своєю кривою річ, як і Авіньйонський полон Пап[11 – Ідеться про перенесення папської резиденції з Рима до французького міста Авіньйон, яке здійснили король Франції Філіпп IV Вродливий і його ставленик Папа Климент V. Внаслідок цього Папи перебували у політичній залежності від французьких королів до 1377 р.]! Бо призначення місцеблюстителя світською особою – грубе порушення церковних канонів. Але як захистити українських священників, Юрій не знав.

Прокіп, Федір та Павло теж сиділи хмурі – навряд чи така солідна особа, як Галятовський, займалася б поширенням чуток чи наклепами. Галятовського вся Україна знала як неперевершеного проповідника, побожну людину й талановитого автора численних богословських праць. Чесного панотця справді не на жарт налякала така поведінка Шереметева, якщо він вирішив розповісти про це гетьманові.

– Знаєш, Юрасю, даремно тебе ректор застерігає, недобре справа йде – лихо від цього походу буде, – сухо мовив Федір. – Не хотів тобі цього говорити, але мушу сказати. Шеремет[12 – Таке скорочення прізвища воеводи є в історичних джерелах.] дійсно чи то збожеволів, чи то біснуетий. Чи настільки зарвався, що всіх у ніщо ставить. Казали мені, що після ради під Васильковим він привселюдно про тебе сказав: «Хіба це гетьман? Це гетьманішка, якому личить гусей пасти, а не козаків-лицарів у бій вести!»

Юрась побілів від приниження, схопився й нервово заходив кімнатою.

– Он воно як! А ти перед царем вислужуєшся й у цей клятий похід квапишся, коли така спека! – вигукнув Павло та сьорбнув квасу. Досадливо скривився, бо квас уже нагрівся. – От якого біса я повинен пертися до тієї клятої Польщі, коли мені вдома є чим зайнятися?!

– А навіщо квапитися? – несподівано запитав Прокіп. – Воевода ж похвалювався, що його військо непереможне, то не заважатимемо йому здобувати марсів вінок на своє пихате чоло. Тим паче нам в Україні є з ким воювати – татари, мов голодні собаки, блукають уздовж наших кордонів.

– Ти на що це натякаєш? – запитав Павло. А Юрась зупинився та здивовано подивився на брата.

– На те, що не варто квапитися в похід у таку спеку, – багатозначно скинувши брови, сказав Прокіп, а потім підманив до себе братів і тихенько зашепотів, пояснюючи їм, що саме має на увазі.

Розділ II. Перед походом

У родині всі повинні стояти одне за одного, інакше біда постукає у двері.

Ганнуся, витерши з мисника пил, обережно розставила на ньому тарілки з яскраво-зеленими поливами та відступила на крок помилуватися – вони їй страх як подобалися. Їх подарувала Фрузя на входуни. І хоч їхня з Демком хатка зовсім крихітна – кімнатка, більшу частину якої займає піч, маленькі сіни та комора, та не така багата, як господи свекрухи чи тітки Олени, зате своя. Намилувавшись, Ганнуся всілася на лавку, що тягнулася вздовж стіни з вікнами, та любовно оглянула кімнатку, яку щойно ретельно прибрала. З теплотою усміхнулася, згадавши, як свекруха та Олена ремствували, коли Демко рішуче заявив про намір жити окремо – чомусь обидві хотіли оселити молодят саме в себе та навіть посперечалися через це.

Ганнуся солодко зітхнула – завтра коханий повернеться з Полтави. Тепло згадала їхню спільну травневу поїздку туди – поява Демка наробила галасу. Бо після смерті полковника Пушкаря нарешті здійснилася мрія Кліма Соломки – він забрав млинок собі. Але ледь не зомлів, коли раптом явився Демко й показав гетьманський універсал на володіння млином у рівних частках з Левком. А ще – на ділянку лісу, на яку вже встиг накласти лапу Хрестовоздвиженський монастир. Звичайно, нікому не хотілося повертати загарбане майно, проте на бік Демка став полтавський полковник Федір Жученко. Але найбільше дісталось Кирикові Пушкаренку – зі свого схудлого після смерті батька капшука він мусив сплатити Демкові солідну головщину за спалену садибу.

Проте перед Демком постала нова турбота: як наглядати за млином? Він вирішив оселити в Полтаві Омелька. Той, згнітивши серце, погодився: з одного боку, Омелькові не хотілося залишати синів покійного хазяїна без нагляду, а з другого – Демко вже давно виріс, а Левусем добре опікується Яненко. Та й скалічена нога останнім часом дошкуляла дедалі частіше, тож Омелько мусив визнати: час відпочити. І нині Демко з Омельком поїхали до Полтави придбати Омелькові житло та остаточно прийняти від Соломки всі справи.

«Прикро, що довелося залишитися в Чигирині через цю кляту спеку!» – досадливо подумала Ганнуся. По-перше, без Демка їй було самотньо, а по-друге, їй дуже сподобалася Полтава. Настільки, що вона почала вмовляти чоловіка оселитися там. Адже він там виріс, має знайомих – вони неодмінно приживуться в цьому мальовничому місті. Але Демко категорично відмовився й суворо заборонив їй навіть натякати на переїзд.

Ганнуся нахмурилася – з моменту одруження вперше поміж ними зайшла незгода. У перші місяці шлюбу завжди смілива Ганнуся більше побоювалася свекрухи, аніж сварок з чоловіком, непокоячись, що та настрєнчуватиме проти неї сина. А потім з соромом зрозуміла, що Марія полюбила її як доньку. Але чому ж коханий так розсердився? Невже йому рідний край став настільки немилим? Демко швидко вибачився, а у виправдання пояснив, що не хоче жити так далеко від рідні. «Он Лесь від нас як далеко живе та журиться, що бачить тебе рідко! Невже ти хочеш, щоб я теж сумував за родиною? Та й хіба нам погано в Чигирині?»

Несподівано Ганнуся охопила така слабкість, що нестримно схотілося лягти. Вона ледь дошкандибала до ліжка, яке стояло одразу в кутку за піччю. «Чого це мені останнім часом постійно зле? Ледь ноги волочу! Це від спеки! Господи, хоч би дощ пішов, щоб було чим дихати!» – думала Ганнуся, прилігши скраєчку.

Її думки знову повернулися до брата – наче й нещодавно бачилися, а здається, що так давно! Завжди веселий і жартівливий Лесь став такий журний, як молодий явір, чие зелене листя серед весни побила неочікувана

заморозь. «Та нема древа, ряснішого за явора, та нема роду, ріднішого за братика, – згадалися їй рядки з пісні. – Бідолашний мій брат! Занапастить він себе тугою за тією Олесею. А вона мов крижинка – ні тепла, ні привітності! І як Лесик міг таку покохати! Дивно: мій Демко лагідний і ширий, а його сестра – мов Лідниця[13 – Одна з дочок давньоукраїнської богині Мари, зображувалася у вигляді обледенілої жінки з крижинками замість очей.]]» – досадливо роздумувала Ганнуся, згадавши нещодавні гостини в Олесі.

Поїздку затіяв Демко. Він дуже сумував за Олесею, тому переступив через ненависть до Висоцького. Звичайно, із собою він прихопив дружину та Левуся, який теж сумував за коханою сестрою. Але візит залишив неприємні спогади, бо Олеся зустріла невістку холодно. Насправді Ганнуся, до пуття не маючи життєвого досвіду, не зрозуміла, як боляче зовиці було її бачити. Дивлячись на невістку, Олеся бачила Леся. І, щоб не видати болю та журби від навіки втраченого кохання, бідолаха поводитися холодно й відчужено. Єдиний, хто зрозумів Олеся, це Демко. Але він нічого не міг удіяти – сестра сама вибрала таке життя.

Несподівано у дворі почувся галас та веселий виск, і Ганнуся зрозуміла: це йдуть родичі чоловіка. Дійсно, у хату вбігла Люба, Фрузина падчерка, тримаючи на руках Миколу. За нею галопом ускочив Левко. Голосно вигукнувши: «А ми перші!», Люба важко плюхнулася на лавку, всадивши Миколу собі на коліна.

Але хлопчик, якому нещодавно виповнився рік, заволав на все горло, вимагаючи відпустити його. Люба обережно поставила Миколу на ніжки, і малюк, кумедно викидаючи колінця, квапливо подріботів до Ганнусі, яка підвелася назустріч гостям та підхопила його на руки. Але від цього руху так запаморочилося в голові, що Ганнуся мимоволі сіла на ліжко.

У цей момент до хати увійшла Фрузя, і Микола, вирвавшись із рук Ганнусі, побіг їй назустріч, щось радісно белькочучи.

– Марічка з тіткою поїхали до Суботова провідати Виговську, а потім зайдуть до тебе. А нам удома нудно, тому й прийшли! Як ти тут сама живеш? Коли Демко повернеться? – замість привітання запитувала Фрузя.

Ганнуся нахмурилася, згадавши нещасну бранку. Попервах Хмельниченко ретельно охороняв Олену, нікого до неї не пускаючи. Але Марія з Оленою довідались, що Виговська дуже бідує в Суботові. Ні, голодом її не морили, але бідолаха була позбавлена найнеобхідніших для жінки речей. До того ж від неї відлучили всіх вірних челядників. Тому одного дня ці дві нерозлучні родички пішли до Юрася та зажадали від нього дозволу відвідати бранку. Звичайно, що юний гетьман строго заборонив. Але Олена так накинулася на нього з докорами, що Юрась швидко зволів поступитися. Відтоді обидві відвідували свою подружку, коли заманеться.

– Та в мене все добре! А Демко має повернутися завтра, – мовила Ганнуся.

– Затишно в тебе так! І чистенько! – похвалила Фрузя й розсілася на лавці, охайно розправивши ошатну спідницю.

– Хочете киселю? – запропонувала Ганнуся. – Уранці готувала! Або квасу?

– Мені, мені киселю! – одразу заволав Левко. – У тебе кисіль смачніший за мамин!

Ганнуся підвелася, зробила крок, але несподівано стеля підступно вчинила кульбіт, а в очах потемніло. І вона неодмінно б упала, якби до неї не підскочив Левко й не підхопив. Для нього це виявилось неважко, бо для

своїх тринадцяти років хлопчик був рослий і сильний, а Ганнуса – субтильна.

– Господи Боже! – злякалася Фрузя. – Що це з нею?

– Не знаю! Ой, вона знепритомніла! – заволав Левко, злякавшись дужче за сестру.

– Клади її на ліжко! – скомандувала Фрузя. – Матір Божа! І що ж тепер робити?! Як її до тямки привести?

Левко обережно вклав Ганнуса на ліжко, а Фрузя з Любою тупцювали поруч. Навіть крихітка Микола теж підійшов і стурбовано поглянув на Ганнуса, немов зрозумів, що цій красивій тіточці зле. Поміркувавши, Левко легенько ляснув Ганнуса по щоці. Але вона не зреагувала. Тоді він ляснув ще й ще, щоразу ляскаючи дужче.

– Та що ти робиш? – заволатала Фрузя. – Ти ж їй синців наб'єш! Ой, слава тобі, Пречиста Діво! Отямилася! – вигукнула вона, бо невістка розплющила очі.

– А що сталося? – здивовано запитала Ганнуса, поглянувши на стривожені обличчя родичів.

– Ти зомліла! – пояснила Фрузя та присіла на край ліжка, стурбовано зазірнула невістці в обличчя, немов сподівалася знайти на ньому причину недуги. – От чому ти, знаючи, що хвора, жила сама? А якби тобі стало зле, а поруч нікого не було?

– Зі мною все гаразд! – запевнила Ганнуса. – Це тільки сьогодні якась слабкість, а так у мене нічого не болить. Це від спеки. Не турбуйтеся!

– Треба Марічці сказати! Бо якщо не скажемо, вона однак дізнається та втре нам усім часнику, – мовила Фрузя. – Ти полеж, а я тебе водичкою напою. Левусю, сонечко мое, принеси холодненької водички з колодязя.

Ганнуса зітхнула, розуміючи, що позбутися Фрузиної турботи неможливо. Демкова рідня здивувала її з перших днів знайомства – на перший погляд усі вони були гонорові та пихаті, а ще веселі та безтурботні, наче ніколи прикросців не мали й чхати на них хотіли; але при тісному спілкуванні чітко були помітні їхній міцний зв'язок, родинна підтримка та турботливість, немов усі вони були скуті одним чарівним ланцюгом, яким передавали одне одному життєві сили. І цей ланцюг з перших же днів оплутав і Ганнуса. І зараз родичі оточили її такою настирливою опікою, що вона воліла б знову зомліти.

Коли прийшли Олена з Марічкою, Ганнуса скрушно зітхнула, передчуваючи нову хвилю піклування від свекрухи. Бо тактовна та скромна Марія здобула міцну владу в родині Яненків – її слухалися всі: і чоловік, і пасерби.

– А що це у вас тут відбувається? – з порога запитала Оленка. – Ганнуса, ти що, захворіла?

– Ой, тітонько, вона зомліла, що ледь до тямки привели! – наябедничала Фрузя.

– Себто як зомліла? – нахмурилася Марічка, звичним рухом підхопивши на руки Миколу, який радісно підбіг до неї. Квапливо підійшла до невістки, окинула її стурбованим поглядом та ще більше спохмурніла. – Щось ти бліденька! А нудоти немає?

- Ні.

Марія поставила сина на підлогу та присіла поруч з Ганнусею, оцінно оглянула її та, мить подумавши, щось зашепотіла у вухо. Ганнуса почервоніла, мов мак, та лише ствердно кивнула.

- Ну слава тобі, Царице Небесна! - радісно вигукнула Марічка. - Дякувати Богові, нарешті матиму першого онука! Моя ж ти донечко! - та лагідно пригорнула невістку до себе.

- Ах ось воно що! - розквітла щасливою усмішкою Олена. - Дай Боже, щоб дитинка народилася здоровою! - і теж кинулася обнімати Ганнусю.

- Погано, що ти свідомість втрачаєш! Невдовзі це минеться, але треба берегтися, - взялася повчати Марія. - Вам з Демком треба переїхати до нас!

- Ні, до мене, бо у вас занадто галасливо! - одразу заперечила Олена. - Фрузю, Левку, а ви чого роти роззявили? У вас же скоро племінник буде! Радіти треба, а ви стоїте, мов гав наковталися!

- Тільки нікому про це не кажіть, щоб не зурочили! - попередила Марічка. - Особливо ти, Левцю, язиката моя Хвесько! Це вже коли живіт великий буде, то тоді не приховаєш! Я й хвилюватися почала, що ви майже рік одружені, а дітей у вас все немає й немає! Ой, я так зраділа, що аж плакати від щастя хочеться! Дай Боже тобі, донечко, здоров'я та сил дитинку виносити та народити! - вигукувала вона, ніжно пригортаючи до себе невістку.

Ганнуса ошелешено ковзала поглядом по обличчях родичів, які квітнули радощами, та ніяк не могла ув'язати у своїй свідомості, що вона вагітна. Вони з Демком настільки були поглинені одне одним, що не замислювалися про потомство. Ганнуса дивилася на Миколу, який дибав кімнатою, допитливо видивляючись, що з речей погано лежить і можна злапати, та не могла повірити, що в неї теж буде така крихітка. Маленька частинка її та Демка!

- Напевно, Демко зрадіє, - задумливо пробурмотіла вона.

- Ще б пак він не зрадів! - здивувалася Марія. - Тільки дурні такому не радіють! - і самозабутньо пустилася давати Ганнусі поради, чого їй треба берегтися, як поводитися, що можна робити й що краще їсти.

Уже почало смеркатися, коли розбурхані радісною звісткою родичі пішли. Лише Олена залишилася заночувати з Ганнусею про всяк випадок.

Додому Марічка поверталася неквапно, підлаштовуючись під дрібненькі кроки Миколи, якого вела за руку. І давно вже в неї не було так легко та відрадно на серці. Нарешті в її житті було все, чого може забажати душа, - і коханий, і чудові діти, а невдовзі ще й онук з'явиться. Але... «Господи, якби ж то моя Олеся повернулася до мене! Але я сама винна, - з сумом визнала Марія. - Треба було вже змиритися з тим Висоцьким, а так утратила доньку з власної впертості. Нічого, ось повернеться Павлусь, і ми щось придумаємо, щоб помирися з Олесею. Хоча навіщо його чекати? Сама напишу їй! Може, у донечки вже теж є дитинка, а я й не знаю! Може, Фрузя щось знає? Вона точно листується з Олесею!» Марія покосувала на падчерку, яка йшла поруч, і з подивом помітила, що та похмура й невесела.

- Фрузю, що з тобою? - стурбовано запитала вона.

- Нічого! - роздратовано відрізала та.

Марічка уважніше придивилася до падчерки – у липневих сутінках було чудово видно, що Фрузя ледь стримує сльози. Марія попросила Любу з Левком повести Миколу вперед і відверто запитала:

– Доню, що в тебе сталося, що ти ледь не плачеш?

Але Фрузя, закусивши губу, відвернулася та прискорила кроки. Тоді Марічка вхопила її за руку, змушуючи зупинитися, допитливо зазірнула в очі та серйозно мовила:

– Я ніколи не заміню тобі рідної мами, але я кохаю Павлуся, тому дорожу і тобою, й Іванком так само, як і чоловіком, бо ви його діти, його кров. І коли вам двом болить, то й мені тяжко. То що з тобою, Фрузенько? Ти ж була така весела, а тепер зажурилася.

– Я теж хочу дітей, – сухо зізналася Фрузя, але по її обличчю рясно потекли сльози. – Я вже стільки років заміжня, і нічого. Тільки не кажи мені, що я замолода! Ганнусі всього сімнадцять, а вона завагітніла. Навіть ти у свої сорок Миколочку народила, а я у свої дев'ятнадцять пустоцвітом ходжу!

Марічка зітхнула. Іноді вона замислювалася, чому в здорової квітучої Фрузі немає дітей. Проте тактовно мовчала. І нині теж казати було нічого. Тому вона обняла падчерку, щоб хоч якось утішити. А завжди гордовита й незалежна Фрузя пригорнулася до мачухи, немов шукала в неї захисту від своєї кривди. І Марічці стало їй невимовно шкода.

– Я так боюся, що Петрусь мене зненавидить через це, – схлипуючи, скаржилася Фрузя. – Я... я так його кохаю. І намагаюся в усьому догодити, про Любу дбаю якнайкраще, але мені все одно так страшно, що він... – і, не договоривши, гірко заплакала.

– Не плач, донечко, – зітхнувши, попросила Марія, гладячи падчерку по плечах. – Не зненавидить тебе Петро. Я іноді нишком за вами спостерігаю, і бачу, що він тебе кохає. Та й не така Петро людина, щоб тебе через це тиранити. Що ж поробиш, якщо Господь не дав вам дітей? Не плач, Фрузю, але й не плазуй перед ним – жінка чоловікові подруга, а не челядниця! Ти його дружина, тож є у вас діти чи ні, а він мусить тебе шанувати. Не хочу, щоб ти ще й через це серце собі краяла!

– Та Петрусь мене жодного разу не скривдив, – запевнила Фрузя.

– От і добре! Бо не приведи Бог йому тебе скривдити – придушу мов жабу! – грізно пообіцяла Марічка, витираючи падчерці сльози. – Ходімо, донечко! Негоже плакати серед вулиці! – і обнявши падчерку за талію, квапливо повела додому.

Тієї ночі розбурхана та щаслива Ганнуса довго не могла заснути, з нетерпінням чекаючи ранку та переживаючи, щоб чоловік не затримався в Полтаві. На її щастя, Демко приїхав наступного дня, під обід.

Ледь зачувши тупіт кінських копит, Ганнуса кулею вилетіла надвір. І її серце прискорено забилося, коли вона побачила чоловіка. Демко легко скочив з коня й, залишивши його в густій тіні вишні, кинувся до дружини. Підхопив на руки, притиснувши до себе так, щоб її голова опинилася вище його. «Мій маленький янголе, як же я за тобою скучав!» – прошепотів він, і його темно-блакитні очі засяяли коханням. І усміхнувся так щасливо, і був такий гарний, що Ганнуса почала палко його цілувати.

З хати вийшла Олена, і Демко досадливо зітхнув й опустив дружину на землю. Та делікатна Оленка привіталася, з ввічливості коротко розпитала про поїздку і, задержуваючи підморгнувши Ганнусі, швидко пішла.

А Демко квапливо потягнув дружину в хату. Відтоді як ніжинський кат з'єднав їхні руки біля шибениці, він жив у дивовижному відчутті безперервного та всеохопного щастя. І варто було Демкові поглянути на тендітну дружину, як розум миттєво поступався бажанням тіла, а всі насущні турботи відсувалися на другий план. Іноді Демко боявся такого всепоглинутого кохання, непокоячись, що невдовзі Ганнуса йому надокучить – даремно ж кажуть: що ярко горить, те швидко згорає. А іноді боявся, що юна дружина розчарується в ньому. Адже вона ніколи не мала інших залицяльників, окрім нього. Йому дісталось все – і її чисте та неспокійне серце, і її перший поцілунок. Але день від дня карі очі Ганнусі вказували глибоку любов, і Демко невтомно дякував Богові за свого крихкого янгола.

Втягнувши дружину у хату, Демко почав жадібно її цілувати, шепочучи:

– Кохана, я шалено скучив за тобою! Більше ніколи нікуди не поїду без тебе!

Але Ганнуса м'яко вивільнилася з його обіймів. Демко нахмурився, побачивши, що вона мнеться й нервується.

– Що сталося, Ганнусю? – запитав він. – Тебе хтось скривдив?

– Ні-ні! Ніхто мене не кривдив! Просто розумієш, учора мені стало зле, і твоя мама сказала, що я вагітна, – випалила Ганнуса й вичікувально заирнула в очі чоловікові, чекаючи його реакції.

Демко аж сів і, лупаючи очима, отетеріло втупився в тендітну постать дружини.

– Ти що, не радий? – образилася Ганнуса.

– Та що ти, кохана! – видихнув Демко. – Я... я... – але йому забракло слів, тому він кинувся до дружини, підхопив її на руки, міцно притиснувши до себе. – Я кохаю тебе! – зашепотів Демко. – Ганнусенько, я ще ніколи не почувався таким щасливим, як зараз. Навіть тоді, коли ти сказала мені, що кохаєш! – і присів на лавку, посадивши її собі на коліна.

Задоволена Ганнуса притислася щокою до його плеча, заирнула в обличчя й помітила, що Демко насупився так, що й зморшка залягла поміж брів.

– Що таке, Демцю? Щось погане сталося в Полтаві? – стривожено запитала Ганнуса.

– Ні, кохана, там усе добре. Виявляється, мій Омелько завжди мріяв про свою хату. І дякувати Богові, я зміг здійснити його мрію – ми купили гарненьку хатку в Старій Полтаві. І він дуже радіє! От буде диво, якщо Омелько тепер ще й оженився! Дай Боже, бо він для мене більше ніж підсусідок. Омелько завжди був мені наставником, опікуном, другом і, врешті-решт, батьком. І я хочу, щоб він щасливо свого віку дожив. Дуже важко було з ним розлучатися! Але ж це не назавжди – будемо їздити до нього в гості. Проте мене турбує інше: що чути в Чигирині? Що там на тій раді під Васильковим вирішили? Чи буде війна з поляками?

– Ой, я не цікавилася цим, – винувано мовила Ганнуса. – Але твій вітчим з гетьманом ще не повернулися.

– Розумієш, в Україні з'явилося чимало людей, незадоволених московською дружбою. Особливо ремствує посполство, бо це в їхніх хатах розмістили на постій стрільців. Це вони мусять платити податки цареві. А так їм і треба! Не думали, до кого у послух ідуть, – то нехай служать кацапам! Але козаки зберегли свої привілеї, і посполство починає їх за це ненавидіти. А козацька старшина міркує, як би від Москви відколотися так, щоб зберегти свої вигоди. І з'являється дедалі більше голоти, яка ненавидить заможних козаків, заздрить їм і готова розтерзати за першої слушної нагоди, щоб відновити лише їм зрозумілу справедливість. Страшно це все, – задумливо мовив Демко. – Відбувається страшний розкол нашого народу. Але найгірше, що всі ненавидять ляхів, тому є чимало охочих воювати з Польшею. І користь від цього буде тільки клятій Москві, а нам дістанеться лише кров, страждання та сльози вдів і сиріт. Я теж муситиму воювати, бо козак Чигиринського полку.

Після скинення Виговського Демко, бачачи, як невпевнено гетьманує Хмельниченко, дуже розчарувався. Марно Яненко намагався влаштувати пасерба на якийсь уряд – Демко твердо відсторонився від служіння гетьманові, воліючи спокійно жити простим козаком. Проте це бажання було не зовсім ширим – у глибині душі Демко сподівався, що невдовзі юного Юрія замінять кимось більш рішучим і заповзятливим. А таку людину гріх не підтримати! Але найгіршим було те, що Демко розчарувався у власному народові, який після кривавої війни з Московією принизливо схилювався перед царем Олексієм, мов холоп перед паном. Проте боявся зізнатися в цьому навіть самому собі.

– Але... – почала говорити Ганнуся і замовкла, зажурившись.

– Якщо ухвалять іти в похід, то я не зможу ухилитися, кохана, – сумно мовив Демко. – Інакше втрачу всі свої вільності та привілеї. І я не знаю, скільки триватиме похід. Оце мене й засмучує, що мушу залишити тебе. Ні, не тебе, а вас – тепер у мене двоє найдорожчих людей на світі!

Ганнуся сховала обличчя на плечі чоловіка, щоб приховати сльози. Щастя та кохання змусили її забути про всі земні турботи, і зараз стало невимовно гірко, що через чужі забаганки доведеться розлучитися з коханим. Або, не приведи Господь, ще й овдовіти. Але вона швидко відкинула страшні думки – треба сподіватися на краще.

– Ганнуся, тільки не плач, – прошепотів Демко.

– Я не плачу!

– Плачеш, бо я відчуваю, як твої плечі тремтять. Кохана, усе в нас буде добре, – шепотів Демко. – Нас навіть смерть не змогла роз'єднати, тож ми все здолаємо.

Недаремно Ганнуся з Демком журилися – Юрась, повернувшись до Чигирини, оголосив похід. Проте йти у нього не квапився. Натомість відправив наказ Ніжинському, Стародубському та Чернігівському полкам рушати до князя Юрія Долгорукова у Литву, бо цар Олексій бажав розрахуватися з поляками за червневий розгром Хованського та Щерби. А Черкаському та Канівському полкам наказав негайно рушати в Дике Поле, де вони разом з січовиками захищатимуть південні кордони України.

Марно Шереметев писав Юркові, кваплячи швидше збиратися, – той відговорювався тим, що мусить упоратися з домашнім неприятелем, а самому воеводі радив якнайшвидше рушати, поки поляки не замирилися з татарами й останні не поповнили польську армію. Юрій зі своїми радниками тривожився даремно – якщо Польща й Крим не об'єднаються, хан кине свої орди спустошити практично беззахисну Україну. Тим паче Мехмед Герай сам

писав у листі до Виговського, що його татари вже давно стоять на кордонах Польщі та України й ремствують від бездіяльності. Але якщо поляки й татари об'єднаються, то нехай з ними воює гоноровий Шеремет, який вихвалявся, що й чорту в'язи зверне. Навіщо йому у військових товаришах пастух гусей!

Врешті-решт Шеремет, утомившись чекати Юрася, 8 серпня рушив у похід разом зі своїм військом та задніпровськими полками. Але довго ухилятися від походу Хмельниченко теж не міг, тому наприкінці серпня неквапно рушив на Бердичів Гончарським шляхом[14 – Гончарський шлях, або урочище Гончариха – місцевість на півдні Житомирщини, поміж річками Південний Буг і Прип'ять.], щоб біля Слободища з'єднатися з армією Шереметева, який пішов через Котельню.

Марічка, Ганнуся та Фрузя сумно попрощалися з коханими чоловіками. Особливо тоскно та гірко на душі було у Марії – вона отримала від Висоцького листа, яким він від свого імені та від імені Олеси твердо відмовився миритися. «Після твоїх фортелів ми не вважаємо можливим підтримувати з тобою родинний зв'язок, – писав Михайло. – Кажуть люди, що по дочці й зять милий, але ти завдала нам з Олесею тяжкого приниження, намагаючись розсварити нас. Вибачай, пані, але ми з тобою знатися не хочемо!»

Звичайно, що Марічка приховала від чоловіка та дітей цього принизливого листа. «Боже, віддай йому по справах його!» – гірко думала сердешна мати, розуміючи, що через Висоцького остаточно втратила доньку.

Розділ III. Глас долі

Коли шляхи неоднакові, не складають разом планів.

Конфуцій

Серпневого полудня Львів плавився під палючим сонцем. Місту личила спека – здавалося, потужні фортечні стіни, дахи будинків та костелів, густі ліси навколо теж випромінюють світло, мов дорогоцінна перлина, яку Господь знеобачка впустив з небес у прекрасну українську Галичину, багатий край, який загарбали поляки. Саме до Львова король Ян II Казимир Ваза тимчасово перевів свій двір, бо у Варшаві лютувала чума.

Спека не заважала жвавому життю на площі Ринок – у серці Львова. Торгівля кипіла тут, мов кров у жилах палкого молодика, вирувала в численних крамничках, які тулилися до величної ратуші з усіх боків. Містяни, придворні, шляхта шпарко ходили від крамнички до крамнички, з цікавістю розглядали товар, вибирали та хвацько торгувалися, раділи, веселилися.

Лише одна людина, проїжджаючи Ринком, похмуро дивилася на це свято життя – Іван Виговський, колишній гетьман Війська Запорозького, а нині воевода київський та барський староста. А з чого Іванові було радіти? На милій Батьківщині його вважали ворогом, якого не кляв тільки лінивий, а в Польщі – чужинцем і відступником, колишнім ватажком козаків-хлопів, як шляхта презирливо називала тих, хто вправно бив її з 1648 року. Але найбільше краля Іванові серце розлука з дружиною – уже скоро сплине рік, як він покинув її у Чигирині. «Чи побачу я колись мою Оленку, чи ні?» – сумно думав Іван, під'їжджаючи до будинку католицького архієпископа[15 – Палац латинських архієпископів (арцибіскупів) – будинок № 9 на площі Ринок у Львові. У XVII ст. це була одна з найліпших кам'яниць міста, де

зазвичай зупинялися польські королі під час візитів.] Яна Тарновського, де оселився король.

Ян-Казимир нарешті запросив Івана до себе на аудієнцію – до цього король та екстєтман лише жваво листувалися. І зараз Ян з нетерпінням чекав на Виговського, тому обережно виглядав у вікно, яке виходило на площу. У пишній вбраній кімнаті будинку архієпископа зібралася вся магнатська верхівка Корони Польської та Великого князівства Литовського.

У липні сейм ухвалив розпочати війну з Московією, і всі магнати з'їхалися до Львова на військову раду. Усе це високочоле панство надихав союз з Кримським ханством, влаштований лише завдяки дипломатії Виговського. Ще 10 серпня до Луцька приїхав його посол з повідомленням, що калга-султан[16 – Перший посадовець після хана та його наступник. Також головнокомандувач армії, якщо хан особисто її не очолював. Резиденцією калги був Ак Месджит (або Ак-Мечеть, нині Сімферополь). Титул «султан» додавався до імені всіх членів династії Гераїв, які ніколи не посідали трон.] Газі Герай[17 – Газі Герай (1621 – після 1666 рр.) – племінник хана Мехмеда IV Герая. Калга у 1651–1666 рр.] з сорока тисячами татар уже став табором під Вишневцем, тож королівській армії слід не баритися.

А в польському війську вибухнув бунт[18 – Такі бунти мали назву «конфедерації» – об'єднання військових проти уряду для задоволення своїх вимог. У ті часи конфедерації постійно виникали в польському війську та мали катастрофічні наслідки для Речі Посполитої. Далі в тексті під словом «конфедерація» матимуться на увазі бунти через невивлату жалування.]. Вояки вже давно не отримували платні, бо грошей в казні не було. Як і завжди! Ян-Казимир намагався вгамувати вояків, пообіцявши винагороду після походу. Але йому ніхто не повірив. Тоді воєначальники мусили розрахуватися з солдатами з власної кишені, інакше армія розійшлася б.

Тепер залишалося ретельно спланувати майбутню військову кампанію. Успіхи в Литві додавали наснаги, а союз Московії та Війська Запорозького неабияк позбавляв надії на перемогу – шляхта чудово розуміла, наскільки цінне козацтво як військова сила. Шпигуни, якими поляки наводнили Україну, доносили, що чимало козаків незадоволені й умовами Переяславських статей 1659 року, і Юрієм Хмельницьким як гетьманом. Тож виникли побоювання: а чи не мріють козаки знову повернути Виговського на гетьманство?

Виговський був незручний для Польщі гетьман, бо всі його дії яскраво свідчили, що він не згоден безоглядно служити королю. Від початку свого падіння Іван повадився вельми незалежно та зухвало, активно листувався з Мехмедом Гераєм. І Ян-Казимир з досадою розумів, що хан прихильний до Виговського більше, ніж до нього самого. Ще б пак! Це з Виговським Мехмед уцента розбив Трубецького під Конотопом та змусив тремтіти царя Олексія. Лише Господь знає: чи не допоможе хан Виговському повернути булаву в обхід його, Яна?! Тим паче ходили вперті чутки про вдалі перемовини Івана з османським султаном – Туреччина охоче погоджувалася прийняти в підданство Військо Запорозьке. А це був сюзерен, зубастіший за московського!

– Он він! – мовив канцлер великий коронний Микола Пражмовський, який позирав у вікно з-за спини короля. – А в нього великий почет! – додав він, бо Виговський явився у супроводі численної челяді.

– І блискучий! – похмуро мовив Ян, спостерігаючи, як легко для своїх поважних років Виговський стрибнув з коня, поправив жупан з темно-синього оксамиту та червону делію, які йому дуже личили, та поквапився до дверей. – А ще недавно плакався, що не має й шматка хліба!

- Ваша величність забули, що в нього заможний батько, - підказав Пражмовський.

- Цить! Він іде! - шикнув Ян та вже звично напустив на себе царствений вигляд. А коли Виговський увійшов, то милостиво зробив кілька кроків йому назустріч та мовив з усією привітністю, на яку був здатен:

- Для нас велика радість бачити вас, пане воеводо київський, у доброму здоров'ї. Ви один з найвірніших підданих нашої королівської милості, який у таку лиху годину, коли нашої милій Вітчизні загрожує московський варвар, не відвернувся від нас.

- Я обізнаний про це, - сухо мовив Іван і витончено схилювся в шанобливому поклоні.

Від цієї двозначності на негарному обличчі Яна промайнула розгубленість. Утім, він швидко знайшовся:

- Це чудово, що пан настільки обізнаний! Гадаю, ви також обізнані, що разом з Шереметевим військо веде Цицюра, ваш давній неприятель. Розвідники доносили, що воевода в обхід пана Хмельницького призначив його наказним гетьманом.

- Це клопіт пана гетьмана, - байдуже зронив Іван.

- А що є вашим клопотом, пане Виговський? - запитав король, сідаючи в крісло.

- Мій клопіт - служити вашій королівській милості. Вважаю, що достатньо працював і проливав свою кров за честь вашої королівської милості. А те, що нині виникла загроза війни, то це не моя вина. Єдиною причиною є те, що ще за часів мого гетьманства вчасно не прийшли допоміжні війська вашої величності, - з незалежним виглядом дорікнув Виговський. - І це зволікання коштувало мені дружини, моему єдинокровному братові - життя, а вашій величності - покірної України, яка нині озброїлася проти вас у парі з Московією.

- А хіба ви не шкодуєте про втрату булави? - вкрадливо запитав король, наче не помічаючи цих ушипливих і досить зухвалих слів.

- Не шкодую, бо вона для мене заважка, - усміхнувся Іван.

- А от на мою думку, ніхто в Україні не здатен до гетьманства так, як ви, пане воеводо, - підлестив Ян, прагнучи зачепити чутливі струнки в душі Виговського. - Не приховуватиму, що калга-султан Газі Герай уже став табором під Вишневцем. Нам теж варто не баритися, щоб не примушувати калгу чекати. Але серед шляхетних і хоробрих панів війська нашої королівської милості не вистачає лише вас, пане Виговський. Тому нам було б вельми приємно бачити вас учасником цього походу.

- Ваша величність пропонує мені наступати на власну кров? - крижаним тоном запитав Іван. - Воювати з братами-козаками, з якими я стільки років ділив хліб?

- Насправді[19 - Потоцький мав прізвисько Ревера (revera - лат. «насправді») через звичку часто вживати під час розмови це слово.] ваші брати не погребували скинути вас з гетьманства, - утрутився гетьман великий коронний Станіслав Потоцький. - Насправді ваші брати вдарили вас у спину!

– Цвіт та честь Корони польської теж ударили мене в спину, – спокійно зронив Іван.

Повисло мовчання, бо натяк був зрозумілий – понад рік тому шляхта перекроїла Гадяцьку угоду на свій смак, по суті відкрікшись від клятв та обіцянок, даних Беневським та Євлашевським під Гадячем у 1658 році, чим зрадила Виговського.

– Насправді братерство з козаками не стало вам на заваді, коли ми з вами в лютому намагалися штурмувати Могилів, – сухо зауважив Потоцький. – І до цього ви теж вимагали від його королівської милості війська для війни з козаками. Навіщо? Невже ви насправді не прагнули таким чином повернути собі булаву?

– У полоні Хмельницького моя дружина, – лаконічно пояснив Іван.

– Тим паче ви мусите піти з нами в похід! Тільки перемога звільнить вашу пані! – вигукнув Потоцький. – І неville вам не хочеться помститися Шереметеву? Адже на його руках кров вашого бідолашного брата!

– Насправді ваша величність бажає бачити мене в цьому поході лише тому, що наслідком цієї війни може бути повернення України у лоно Речі Посполитої. Чи не так? Адже чимало старшин незадоволені новою угодою з Московією. І я єдиний, з ким ця старшина тримає зв'язок, єдиний, кому вона може повірити та укласти з вами нову угоду, – заявив Виговський.

Мимоволі присутні презирнулися, бо Іван наче в око вліпив.

– Усе так, пане Виговський, – зітхнувши, погодився Ян-Казимир. – Ви, ваші здібності та ваше щире серце дуже необхідні нам у цю лиху годину. Для вас не є таємницею, що все наше військо, яке сумлінно воювало майже десять років, нині бунтує через відсутність платні. Нашій королівській милості коштувало чималих зусиль залагодити цю турботу. Але нині Вітчизна, яка також є вашою, потребує допомоги кожного пана шляхтича, здатного тримати шаблю, – Шереметев мріє зрівняти з землею Краків та Варшаву, а своєму цареві вручити польську корону. А ви занадто багато жертв принесли для Речі Посполитої, щоб нині байдуже відвернутися, допустивши її знищення, бо саме тут ви знайшли захист від московської тиранії та варварства. Ви все ще залишаєтеся для нас бажаним гетьманом, бо лише з вами можна вести справи як з гідною, широкою та чесною людиною. Крім того, хіба ви не бажаєте повернення України до Речі Посполитої на умовах Гадяцьких пунктів? Хіба не прагнете вирвати її з пазурів московського дикуна? Нехай нині ви всього лише наш сенатор, але всі ваші дії свідчать про неусипну турботу про вашу малу Батьківщину.

– Навіщо ваша величність запросили мене? – відверто запитав Іван. – Здається, і так зрозуміло, що я піду в похід у складі вашого війська.

– Майбутнє в руках Господа! – урочисто мовив Ян-Казимир. – Тому нам було б відрадно отримати від пана воеводи клятву вірності, яку склали торік інші козаки.

На це Іван здивовано скинув брови та декілька хвилин щось обмірковував, а потім вкрадливо запитав:

– Ваша величність бажає, щоб я присягнув вам на умовах Гадяцьких статей?

– Так! Ви були одним з творців цього альянсу, але особисто не склали присяги. Єдине цінне, що існує на сьогодні, – це вірність. Ваша вірність Речі Посполитій, пане Виговський, – вкрадливо пояснив Ян. – Адже наше

з вами майбутнє у справедливих руках пана Бога нашого, і лише він знає, яким воно буде.

Виговський гірко посміхнувся, подумав мить і погодився. Після присяги вельми задоволений король запросив Івана на обід. Та й узагалі був такий милостивий, що хоч до рани прикладай.

Однак королівська ласкавість Івана не тішила. Сидячи за столом, він напружено розмірковував: навіщо знадобилося приводити його, вигнанця, до присяги? Що могло статися такого, що від нього зажадали присяги? Адже юний боязкий Юрась більш підхожий для Польщі козацький гетьман, ніж він. Через ці думки Іван не досидів до кінця учти і, коли всі перепилися, непомітно пішов.

На Львів спускався вечір. Прохолоди він не приніс, бо кам'яні будинки, розпечені сонцем удень, віддавали свій жар. Але Виговський, який мусив просидіти декілька годин у невеличкій, переповненій людьми ідальні та пити горілку, зітхнув з полегшенням і розстібнув на грудях жупан. Підійшов до криниці з басейном, яку прикрашала бронзова статуя Мелюзини[20 – У Львові в 1589 р. збудували міський колодязь навпроти будинку архієпископа, прикрасивши його статуєю Мелюзини, феї з кельтських і середньовічних легенд. Згодом колодязь замінили фонтаном «Діана»], та із задоволенням умив розгарачіле спітніле обличчя. І неквапно пішов площею, щоб хоч трохи побути в самоті.

Іван і сам не міг визначитися, чи треба йому гетьманство, на яке натякав король. Десять років життя він поклав на виборювання волі. Десять важких і кривавих років! А потім намагався втримати свободу, здобуту такою дорогою ціною. І нині Іван зненавидів лютою ненавистю і поляків, і москвинів, бо ці два народи звели нанівець усі зусилля його народу, а в нього самого відібрали рідних та викинули його на узбіччя життя. «Не тільки вони винні! Мій народ сам винен у тому, що сталося, – похмуро визнав Іван. – Ми втратили єдність, яка давала нам силу. Але нині всі ці гонорові шляхтичі на чолі з ляльковим королем, пишномовно просторікуючи про обов'язок перед Вітчизною, просто побоюються мене, бо, навіть повалений, я небезпечний для них. І вони здогадуються, що я не сиджу склавши руки. Господи, може, даремно я стараюся? Може, варто заспокоїтися й жити, як усі?»

Несподівано думки Івана перервали – посеред Ринку якийсь юнак голосно декламував вірш латиною. А натовп роззяв навколо слухав його з розумним виглядом.

– O Fortuna, velut luna statu variabilis, semper crescis aut decrescis; vita detestabilis nunc obdurat et tunc curat ludo mentis aciem, egestatem, potestatem dissolvit ut glaciem, – майстерно декламував бідно вдягнений худенький хлопча, на подив правильно вимовляючи латинські слова та не забуваючи голосом вказувати слухачам на особливо сильні місця. Очевидно, це був якийсь студент. – Sors immanis et inanis, rota tu volubilis, status malus, vana salus semper dissolubilis, obumbrata et velata michi quoque niteris; nunc per ludum dorsum nudum fero tui sceleris. Sors salutis et virtutis michi nunc contraria, est affectus et defectus semper in angaria. Hac in hora sine mora corde pulsum tangite; quod per sortem sternit fortem, mecum omnes plangite![21 – «І мінлива, і зрадлива доля гірш од місяця: то повніє, то марніє, а то, глянь – не світиться. Зла година – то гостинна, то у кігті схоплює: наше щастя і нещастя, наче лід, розтоплює. Незбагненна, навіжена доля – мов те колесо: то карає, то втішає ніжновабним голосом. Мені мило засвітила доля, та сховалася: бідне тіло геть змарніло, у лахміття вбралося. І кохання, і страждання – все в руках приречення. Доля злая вимагає нині в нас відречення. Ви, що з волі злої долі стали нещасливими, дружнім

хором женить горе співами тужливими» (переклад з латини Мирона Борецького). Вірш «О, Фортуна!» з манускрипту «Codex Buranus».] – з урочистим виглядом скінчив хлопець і скромно опустив очі, чекаючи на винагороду від слухачів.

Львів'яни підходили, кидаючи в шапку читця дрібні монетки. Особливу щедрість виявили ті, хто не знав латини, проте посилено вдавав розуміння, щоб не дати собі в кашу наплювати! «Вірша – наче відповідь мені на всі думки!» – подумав Іван та останнім підійшов до хлопця.

– Ти русин[22 – Самоназва українського народу, яку у ХІХ ст. замінили на етнонім «українці».]? – запитав він.

– Так, пане.

– Студент? Де вчишся?

– У Львівській братській школі.

– Мабуть, пиво шануеш більше за свого дидаסקала[23 – Учитель, наставник у братських школах.]! – хихикнув Іван, шукаючи в гаманці дрібну монетку. Та задерикувато підморгнув, не з чуток знаючи, як сильно школярська братія любить не святі радощі життя, тому завжди має потребу в коштах.

– Та Господь з тобою, пане! – образився хлопець. – Я так підробляю, бо батько помер, і нам з мамою та сестрами ні з чого жити. Школу кидати не хочу, бо це мій шанс на кращу долю. А нічого, окрім латини та філософії, я не знаю та не вмію, тож тішу людей віршами.

– Бережи тебе Бог, хлопче, – почервонівши, мовив Іван. Дістав срібний таляр, тихенько опустив його в шапку студента та квапливо пішов, не озираючись. А якби озирнувся, то помітив би, як хлопець здивовано дивиться то на монету, то йому услід та бурмоче подяку.

«Наче сама доля дала підказку! Не стану зрікатися можливості довести свої дільця до кінця. Доля мінлива, і ніхто не знає свого майбутнього. Лише Господь знає! А моя доля, і доля України у його руках – може, цей похід обернеться добром для нас обох!» – думав Іван, крокуючи вулицями Львова.

На відміну від Хмельниченка, поляки не стали баритися – уже 16 серпня Потоцький рушив половину польської армії, яка стояла під Тернополем, до Чорного Острова[24 – У сучасній Україні селище міського типу в Хмельницькій області. Розташоване на річках Південний Буг і Мшанка.], де 20 серпня до нього долучилася орда. Тут вони дочекалися польного гетьмана Єжи Любомирського з другою половиною війська, розквартированого в околицях Дубна. І вже звідти об'єднані сили союзників рушили до Старокостянтинова.

Виговський приєднався до війська Любомирського 23 серпня поблизу Ляхівця[25 – Нині селище міського типу Білогір'я у Хмельницькій області.]. З ним було дві тисячі вояків, яких він утримував власним коштом. До того ж Іван милостиво погодився закупити частину провіанту для польської армії. «Невеличке в мене військо! О Fortuna!» – з гіркотою подумав Іван, згадавши, як водив у походи все Військо Запорозьке.

Польська армія налічувала майже сорок тисяч вояків, татарська – стільки ж та десять тисяч слуг. Грізна сила! Тим паче в армії союзників упевнено повзли чутки про те, що чимало козаків через ненависть до москвинів готові перейти на бік поляків, отже, ця війна буде не такою вже й тяжкою та затяжною.

Утім, Потоцький з Любомирським не зважали на чутки, а ретельно проводили розвідку. І коли 3 вересня союзники зупинилися неподалік Осторополя, розвідувальний загін зламав поблизу Бердичева декількох козаків. Бранці розповіли, що сімдесятитисячне військо Шереметева рухається до Чуднова. Але сам воевода не знає ані чисельності польського війська, ані про союз з татарами. І взагалі Шереметев упевнений, що Любомирський ще перебуває за Віслою, а у Потоцького, який начебто стоїть під Тернополем, лише шість тисяч вояків. Тож Шереметев планує спочатку вирубати Потоцького, а потім рушити на Львів.

– Насправді дивною виглядає така необізнаність, – похмуро мовив Потоцький. Він добре пам'ятав перші роки повстання Хмельницького – тоді полонені козаки навіть під тортурами давали неправдиві свідчення. – А чи не збрехали бранці?

– Шпигуни доносили, що Хмельницький досі перебуває в Україні. Здається мені, що скотська поведінка воеводи неабияк образила юного гетьмана, тому невідомо, коли він піде у похід, – виразно скинувши брови, зауважив Любомирський. – А взагалі, можемо розпитати пана Виговського – він часто листується з деякими козаками та обізнаний більше за нас.

– Найменше я хотів би у цій війні покладатися на поради Виговського, – сухо мовив Потоцький. – Насправді ніхто не знає до пуття, що в нього в голові. І насправді мій племінник мав рацію – якби Москви й на світі не існувало, то козаки продалися б туркам!

– Кожен дбає про себе, тож козаки ідуть туди, де їм краще, – похмуро визнав Любомирський.

– А для нас найкраще подбати, щоб Виговський не зрадив, – він може домовитися з калгою й ударити нас у спину.

– Не думаю! Виговському, як і всьому Війську Запорозькому, нині не вигідно знищувати нас – тоді Москва переважить. Та й калга не настільки нерозсудний, щоб зрадити.

– Насправді вони прагнуть бути ані під королем, ані під царем, ані під ханом, а самі по собі, – похмуро мовив пан Ревера. – Нині нам варто берегтися і козаків, і татар. І насправді найголовніша наша турбота – Шереметев. Він має сорок тисяч московського війська, і якщо козаки зрадять – ми розчавимо його.

– А якщо Хмельницький підійде? – запитав Любомирський.

– Тоді подивимося, що робити. А зараз ідемо на Любар, – розпорядився Потоцький.

Наступного дня, 4 вересня, на шляху до Любара поблизу закинutoї корчми Потоцький з Любомирським виїхали верхи на високу, хтозна коли й ким насипану могилу. З неї місцину було видно більше ніж на півтори милі. І обом гетьманам важко було втриматися, щоб не замилюватися красою просторих рівнин українського Поділля, які нескінченною низкою зникали в блакитно-сірій далечині – там, де земля зустрічається з небосхилом. Так, милуючись краєвидом, обидва воєначальники й помітили осіб, що нишпорили в кушах на шляху до Любара.

Негайно вислали розвідку, яка повернулася з відомостями, що Шереметев веде свою армію шляхом поміж Краснополем та Любаром. Ба більше, воевода відправив до Любара солідний авангард підшукати зручне місце для табору. А татари, які всупереч наказу безладно йшли окремими загонами, уже

встигли зав'язати бій з цим авангардом, здобувши його в урочищі Кутище та відрізавши від основних сил. Москвини, сховавшись у лісі, обороняються.

Потоцький квапливо відправив на поміч татарам дві з половиною тисячі драгунів[26 – У польській армії солдати кінних полків, призначені битися як у кінному, так і пішому порядку. Зазвичай наближалися до супротивника верхи на конях, а потім спішувалися і вели бій як піхота.] під командуванням Кшиштофа Яна Сапеги, сина литовського гетьмана, і, поміркувавши, направив туди й Виговського.

Іван не заперечував. Проте, під'їжджаючи до урочища, побачив, що це козаки. Виговський гірко зітхнув. Дійсно, у москвинів не вистачить розуму та спритності так швидко укріпитися посеред лісу. На це здатні лише українські козаки – найкраща піхота Європи. І Іванові стало невимовно гірко піднімати зброю проти своїх.

– Атакувати пішим строєм! – наказав драгунам Сапега.

Сидячи верхи поруч з Сапегою, Виговський спостерігав, як драгуни штурмують укріплення, нашвидкуруч влаштовані з хмизу, гілок та повалених стовбурів, а козаки люто відстрілюються. Але за пів години бою козаки почали здавати позиції, і поляки прорвалися в маленький табір. Зав'язалася рукопашна, і козаки почали відступати.

Несподівано серед безлічі спотворених гнівом та ненавистю облич вояків промайнуло обличчя Цицюри. І Виговського аж затрусило від гніву – саме ця людина торік підняла проти нього заколот, повіривши звабливим обіцянкам продажного Філімоновича, фактично подарувавши цареві пів України. І саме через цю людину нині ллється кров українців заради слави клятого кацапського царя! І з Цицюрою ті козаки, які теж продалися цареві!

– Ах ти ж скурвий сину! – прошипів Іван і, не маючи сил здолати спокусу прикінчити свого ворога, кинувся в гущу бою.

Іван не зважав, що його кінь топче людей – козаків чи поляків, а вперто продирався до Цицюри, який верхи метався серед вояків, намагаючись вибратися з місця бою, крутився на всі боки, відбиваючись від ударів шабель і не зважаючи на посвист куль, які дивом його оминали.

Іван майже дістався до свого ворога, вихопив зарядженого пістоля з кобури біля луки сідла. Прицілився. Вистрілив. Але в цей час Цицюра випадково пригнувся, інакше куля неодмінно прошила б його довбешку наскрізь. Виговський аж загарчав від досади та направив свого коня просто на Тимоша.

Цицюра немов шкірою відчув лють Виговського й озирнувся – обличчя його осяяв подив, який швидко змінився страхом. І він рвонув уперед, продираючись крізь бій, вибрався та поскакав лісом так швидко, як дозволяли дерева. Виговський кинувся навздогін. Але кінь Цицюри був баскіший. Тоді Іван вистрілив ще раз, але схибив.

– А щоб тебе твої ж діти побили! Сучий сину! – прошипів Виговський. Але переслідувати ворога не став – невідомо, чи не йде в цей час до Цицюри підмога. Потрапити в полон до Шереметева для Івана було гірше, ніж опинитися в пеклі.

Похмурий Виговський повернувся до Сапеги, який йому нічого не сказав. Лише двозначно осміхнувся.

Пізно ввечері поляки повернулися до свого табору. Розвідники донесли, що ворог зупинився поблизу Любара, бо відступити в саме місто завадив несподіваний дощ.

Наступного дня, 5 вересня, армія союзників рушила під Любар. Після ясної погоди, характерної для перших днів осені, розпочалися такі сильні дощі, що вмить розмочили скам'янілі за спекотне літо ґрунтові дороги, і неможливо було проїхати навіть легеньким візочком. Тому гетьмани мусили розділити військо та повести його невеликими загонами різними шляхами, інакше сила-силенна людей, коней та возів перетворили б шлях на непрохідне болото, у якому й самі б загрузли. Тому під Любар прийшла лише частина війська. У низині неподалік від міста, навпроти табору Шереметева, гетьмани вишикували військо у дві лінії, вичікуючи, що робитиме ворог – вийде битися чи перейде на інше місце.

Але москвини та козаки битися не побажали. І попри сильний дощ ретельно окопувалися. Та й між союзниками зайшла незгода – москвини відгородилися від козаків валом, який поділив увесь табір на дві частини. Про це гетьманам розповів перебіжчик, який був зайвим доказом незгоди між союзниками – якщо люди почали тікати після першої невеличкої сутички, то не все так гладко у Шеремета!

Подумавши, гетьмани вирішили схилити Цицюру на свій бік, для чого відправили шпигуна з відповідним листом. Лист склав Степан Немирич. Звичайно, він вельми поступався в красномовстві своєму покійному братові Юрієві, творцеві Гадяцьких пунктів. Проте Степан написав палко, наголошуючи, що він теж українець, козак, тож бажає своїм співвітчизникам лише добра, нагадував, як зрадливо та несправедливо з ними вчинив цар, і яскраво розписував, наскільки милостивим може бути король, тому козакам варто покинути Шереметева та перейти на бік Польщі.

А щоб Цицюра швидше думав, 6 вересня гетьмани ухвалили почати наступ.

Розділ IV. Помилки Шереметева

Військо баранів, очолюване левом, завжди здобуде перемогу над військом левів, очолюваних бараном.

Наполеон Бонапарт

Увечері 5 вересня Шереметев у похмурому настрої особисто перевіряв сторожу свого табору. Його не покидало дивне, досі не відоме передчуття наглої, невідвратної біди. Він уже знав про альянс поляків і татар. Про це розповіли татарські бранці, яких вдалося захопити під час учорашньої сутички. Але, на свою біду, Василь не підозрював, що татари його одурили, значно применшивши реальну чисельність орди – очевидно, ці люди настільки ненавиділи москвинів, що навіть під тортурами збрехали!

Військо Шеремета однаково було чисельніше та потужніше за польсько-татарське, бо окрім москвинів він мав у своєму розпорядженні всі задніпровські козацькі полки та охочих січовиків. Звичайно, Василя пожолобило, що Хмельниченко відправив Ніжинський та Чернігівський полки в Литву на допомогу воеводі Долгорукову – їх очолювали віддані цареві Золотаренко та Силич. Але завадити цьому воевода вже не міг.

І взагалі цей шмаркатий гетьман неабияк дратував Василя. Бо під Слободищем замість Хмельниченка на воеводу чекав лист, яким Юрій радив

Йому йти до Меджибожа, щоб не допустити з'єднання поляків та татар, і обіцяв там же до нього приєднатися. Про те саме писали й полковники Ханенко, Зеленський, Гоголь та Вершелецький, повідомляючи, що вони стоять під Маківцями за сімнадцять миль від Меджибожа і чекають на воеводу, щоб разом рушити на Потоцького під Тернопіль. І Шереметев легковажно вирішив рушити до Меджибожа, як і раніше не здійснюючи розвідку.

І коли вчора повернулися залишки вщент розбитого авангарду Цицюри й розповіли, що ворожі сили вже неподалік і дуже великі, то Шереметев поставився до цієї звістки з недовірою. А сьогодні прийшло польське військо. Проте досвідченим оком Василь визначив, що воно не надто велике. І миттєво в його душі оселилася недовіра до Цицюри, бо хто зрадив раз, зрадить знову. Саме тому воевода наказав своїм солдатам відгородитися від коша козаків валом.

Оглянувши табір, Василь залишився цілком задоволеним і трохи заспокоївся. «Що ж, декілька днів встоїмо. Та й добре, що пішов дощ, – він не дасть ляхам атакувати. А там це божедур'є з іншими хохлами підійде!» – вирішив він і пішов спати.

Щойно 6 вересня визирнуло сонце, поляки знову вишикувалися в низині у дві лінії, вичікуючи, коли ворог розпочне бій. Шереметев, оглядаючи ворожі сили з верхівки валу, міркував: чи варто нападати? Адже якщо частина польського війська ще відучора ховається неподалік, а він вийде з великими силами, то поляки або зайдуть в тил практично порожнього табору, або у зручний момент ударять з боків. Ех, шкода, що вчора він так і не відправив розвідку, як йому радив Цицюра! Але Василь вирішив ризикнути й у полудень наказав п'яти тисячам своїх солдатів вийти з табору та зупинитися від ворога на відстані пострілу з рушниць.

У відповідь на це Любомирський з Потоцьким рушили першу лінію своєї армії. Але москвини, вочевидь підкорюючись отриманому наказу, почали відходити назад. Поміркувавши, гетьмани рушили супроти ворога другу лінію війська, залишивши певну частину у резерві. Москвини дійшли до окопів, виритих перед своїм табором, коли їх наздогнали поляки. Утім, навіть сховавшись в окопах та зайнявши оборону, вони чинили слабкий спротив, наче берегли сили.

На їхнє щастя, несподівано підійшли загони польської піхоти, які затримались через бездоріжжя. І Любомирський наказав своїм драгунам спішитися та разом з піхотинцями атакувати ворожий бруствер[27 – Насип у фортифікаційній споруді, призначений для зручності обстрілу або для захисту від куль і снарядів, а також для укриття від спостереження противника. Також служить для утворення бойової позиції, а в укріпленнях є додатковою перешкодою у разі штурму.]

Атака була настільки потужною, що поляки вибили москвинів з бруствера, захопили три гармати, два стяги та погнали їх аж до самих валів табору, а потім пішли на штурм козацького коша. І тут Любомирський з подивом побачив, як козаки, що вийшли назустріч ворогу, квалливо повертаються у кіш. На своє горе, поляки кинулися їх переслідувати, і біля першого ж окопу потрапили під рясний «дощ» козацьких куль, якими їх осипали з валу. Але наказу відступати не було. Та й зайняту позицію не хотілося втрачати, тому поляки мусили залягти поміж нарубаних гілок та стовбурів, розкладених козаками для додаткового захисту свого коша. Причому мусили лежати, не сміючи й голови підняти, щоб не отримати кулю!

Роздратований цією прикрістю Любомирський відправив підкріплення. Але коли поляки побачили, як декілька сотень козаків перебираються через вал, збираючись зайти у їхній тил, то баско кинулися тікати так, що аж багнюка летіла з-під чобіт.

У цій сутичці поляки втратили шістдесят осіб убитими й більше сотні пораненими, які теж були потенційними покійниками, враховуючи сиру погоду.

Але найгірше довелося недолугому шляхтичу Янові Тхоржевському, який пішов у бій п'яним мов чіп, через що потрапив у полон до москвинів. Звичайно, Шереметев виказав йому всю «гостинність», на яку був здатний, наказавши жорстоко катувати. Швидко протверезівши від мук, панок виявився більш легкодухим, аніж ті двоє татар, тому абсолютно чесно розповів, що Шереметеву протистоїть вісімдесятитисячна польсько-татарська армія, яка лише через негоду не змогла підійти повністю.

– Ти брешеш! – вигукнув Василь, пополотнівши. Він окинув поглядом усіх присутніх, але на обличчях людей ясно читалася розгубленість, бо всі вірили бранцю.

– Богом присягаюся, що не брешу! – вигукнув нещасний, скривавлений Тхоржевський. – Хіба можна брехати після таких мук? Вас усіх винищать, як скажених собак! Марно ти хвалився всю Польщу спустошити, а нашого короля до свого царя у кайданах привести! Наші гетьмани все знали про твої хвастощі! Та вся Польща знає про твоє богохульство, як ти в обличчя Христу кричав, що не матимеш його за Бога, якщо нас не здолаєш! Через це Хмельниченко тебе зрікся та не пішов з тобою у похід, бо ти Богом проклятий за свою безбожність! – палко говорив Ян, бо йому вже нічого було втрачати.

– Ах ти ж блядін син! – посатанівши, загорлав Шереметев та, схопивши металеві кліщі, почав безжально бити ними безпорадного бранця. Схаменувся воевода тільки тоді, коли кат ухопив його за руку, вигукнувши: «Ти його до смерті забив, Василю Борисовичу!»

Шереметев поглянув на скривавлені кліщі у своїй руці, на розтрощену голову Тхоржевського, на свій забризканий кров'ю та шматочками мозку одяг. Досадливо кинув кліщі та вискочив з намету, в якому катували бранця.

Василя колотило як у лихоманці, бо він нарешті зрозумів, що потрапив, мов кур в ошип – без допомоги Хмельниченка йому не вистояти у відкритому бої супроти такої великої армії! І в голові одразу ж майнула здогадка: а чи не навмисне Юрась, провідавши про альянс поляків та татар, змовчав про це та відправив його так далеко, щоб знищити? Адже даремно сам він не квапився, вишукуючи різні відмовки! Невже Хмельниченко зважився на зраду? «Ні, цьому божедур'ю не вистачить духу! – заспокоював сам себе Шереметев. – Занадто він боязкий! Та і його зять Нечай перебуває у царя в полоні, тож його життя певною мірою є запорукою Юрасевої вірності!» І тут Шеремет злорадно всміхнувся, згадавши Данилу Виговського – йому було абсолютно не шкода, що він наказав замучити безправного бранця так, що той помер після тортур. «А чого було цьому холопові разом із клятим братиком пір'я проти його пресвітлої величності піднімати! – зі зневагою подумав Василь, не зізнаючись навіть самому собі, що мстився Данилові за бої під Києвом[28 – Йдеться про спроби Данила Виговського у 1658–1659 рр. розбити гарнізон Шереметева, який перебував у київській фортеці.]. – Хмельниченко неодмінно явиться! Треба лише протриматися до його підходу!» – та наказав відіслати труп бідолашного шляхтича у польський табір, щоб застрахати ворога.

У цей самий час Цицюра спокійно сидів у себе в коші та читав листа, написаного Немиричем. Тиміш був геть не такий недалекоглядний, як Шереметев: коли Юрась не явився під Слободище, він одразу зметиковав, що справа нечиста. «Він навмисне забарився, – міркував Тиміш. – І здається

мені, що наш хлопчина хоче таким чином пошукати собі ласки у короля: коли Шеремета рознесуть дощенту, він начебто муситиме піддатися полякам, бо в нього не буде іншого виходу. А що буде зі мною? Ніхто мені не пробачить торішньої зради. А якщо я помиляюся – перейду до поляків, а через день-два з'явиться Юрась з військом та разом з Шереметом вирубає поляків впень? Мене Шеремет на палю посадить! Ні, поки до живих печінок не пече, почекаємо», – вирішив Цицюра та відіслав цього листа воеводі.

Василя цей учинок трохи заспокоїв та втішив. До того ж 9 вересня прибув гонець з листом від Юрія – юний гетьман писав, що перебуває зі своєю армією під Прилукою Збаразькою[29 – Нині село Стара Прилука у Вінницькій області.], скаржився, що листи від воеводи перехоплюють поляки, повідомляв, що до Шереметева іде авангард під командуванням Носача, та просив воеводу наказати частині київського московського гарнізону приєднатися до нього, щоб посилити армію. У кінці петиції Юрась майже пристрасно запевняв, що «я уже хіба у той час царської величності відступлю, коли не буде души у тілі моему». Цей лист надав Василеві неабиякої наснаги – через три-чотири дні має бути підмога!

Але минали дні, а Хмельницький не з'являвся. Поляки взяли табір Шереметева в щільну облогу та часто обстрілювали з гармат. Москвини та козаки у відповідь теж не давали ворогові спокою частими вилазками. Проте ці сутички не мали якоїсь користі для жодної зі сторін.

Тоді Шереметев вирішив переманити на свій бік Газі Герая – з полоненим татариним надіслав йому листа з пропозицією відступити від поляків, за що пообіцяв винагороду, вдвічі більшу, ніж міг запропонувати Ян-Казимир.

Але Газі чудово знав про бажання свого дядька якщо не знищити, то послабити Московію. Тому він, випадково перехопивши москвина, якого Шереметев відправив до Хмельницького з проханням поквалитися на допомогу, відрізав бідоласі вуха та ніс і повісив його навпроти московського табору, прибивши до лоба листа воеводи.

Після цього татари так ретельно стерегли всі шляхи навколо Любара, що й дикий звір би не прошмигнув. А ще люто нападали на москвинів та козаків, ледь вони виходили з табору по дрова чи сіно. У московсько-козацькій армії почався падіж коней, бо для них не вистачало корму. Харчів для людей, запасів пороху та куль було поки що достатньо. Проте деякі козаки, зрозумівши безнадійність цього походу, почали невеличкими загонами тікати зі свого коша або додому, або до поляків.

Врешті-решт татари випалили сіно та гаї навколо табору Шереметева. І тоді воевода вирішив відступити до Чуднова – можливо, туди, нарешті, прийде Юрась! Відступ Василь призначив на 16 вересня.

На світанку цього дня полив сильний дощ. Проте москвини та козаки, ще затемна зрівнявши вал з тилу свого табору, все одно почали відступ, утворивши пересувне укріплення з шістнадцяти рядів возів, збитих ланцюгами[30 – Таке пересувне укріплення називалося «вагенбург» та використовувалося у XV–XVIII ст. За свідченнями давньоримського історика Амміана Марцелліна, уперше вагенбург застосували готи в IV ст.]. Для захисту від куль на вози насипали землю та поставили легкі гармати. Між рядами возів розмістилася кіннота та піхота. А попереду пішов загін, який мав прорубати широку просіку через ліс, щоб увесь громіздкий табір міг пройти, не роз'єднуючись. Втім, на чолі вагенбургу Шереметев розмістив свою армію, наказавши козакам іти позаду. Він розумів, що його відступ рано чи пізно виявить ворог та пуститься в погоню, – тож нехай козачки підставляють свої боки!

Але Господь дійсно зрікся Шереметева – ще 13 вересня один вихрещений єврей, переметнувшись на бік поляків, розповів гетьманам про плани воеводи. Потоцький з Любомирським пильно стежили за кожним рухом навколо московського табору. І ледь Шереметев вирушив, як частина війська на чолі з Потоцьким поскакала вперед в обхід, щоб перестріти воеводу на шляху до Чуднова. А Любомирський мав атакувати козаків з тилу.

Армія Любомирського наздогнала Шереметева вже біля лісу. Поза вагенбургом для охорони перебувало декілька козацьких кінних та піших сотень. За ними наглядали два полки московської кінноти – вочевидь, Шеремета не полишала недовіра до козаків.

Проти московської кінноти Любомирський кинув у бій крилатих гусарів[31 – Елітна польська кавалерія XVI–XVIII ст. Загони зі специфічною тактикою, озброєнням, комплектуванням і легко впізнаваними атрибутами – крилами, що кріпилися за спиною вершника, дуже довгими піками з прапорцями та звіриними шкурами. Основне призначення – пробивання рядів супротивника піками під час потужної лобової атаки.]. Спершу москвини намагалися перестріляти з рушниць гусарські хоругви, які набирали розгін для атаки. Але стрільба припинилася, коли пролунала команда «Złozcie kopie!»[32 – «Піки до бою!» (пол.)], і гусарія, виставивши вперед довжелезні піки, перейшла з галопу в кар'єр. Під важкими кінськими копитами загуділа земля, вітер засвистів у гусарських крилах, і москвини кинулися тікати. Та так баско, що потовкли піхоту, яка стояла позаду них. Гусари гналися за москвинами до самого вагенбургу, розтоптали і перебили піхотинців, захопивши три бойові стяги. Втім, козаки з пересувного табору відкрили сильну стрільбу, і гусари мусили відступити.

Ця атака дозволила відрізати охорону від табору – майже вісім козацьких сотень мусили сховатися в лісі. Звідти козаки відкрили вогонь по війську Любомирського, коли воно проходило повз. Але польські драгуни спішилися та в парі з піхотою атакували козаків, убивши майже всіх. Лише небагатьом удалося втекти.

Опівдні Шереметев зупинив свій табір на рівнині неподалік берега болотистої річки Ібр – перепочити та збудувати гать для переправи. За річкою відкривався шлях до рятівного Чуднова. Василеві, звичайно, доносили, що за ним женеться польська армія. Але коли з усіх боків по табору вдарили поляки та татари, це, однак, стало для нього несподіванкою.

Проте атака захлинулася, бо з возів загуркотіли гармати. Коли перші ядра та кулі проклали собі кривавий шлях у рядах союзників, татари, не маючи ані вогнепальної зброї, ані бажання безглуздо загинути, втекли. Поляки ж, залишившись у самоті, нічого не могли вдіяти і мусили відступити. Польським військом одразу поповзла чутка, що Шереметев дав Газі хабара!

А Шереметев, відбившись, квапливо рушив армію до Ібра. І рухався так швидко, що польські піхота та артилерія не встигли його зупинити. Лише коли половина війська Шереметева переправилася через Ібр, то наспіла польська армія. Потоцький з Любомирським негайно відправили кінноту вздовж берега річки в обидва боки шукати іншу переправу, а піхоту кинули на ворога.

Зрозумівши задум поляків, московити впереміш із козаками повалили до гаті, кваплячись перетнути Ібр. Але величезний обоз зіграв злий жарт – важкі вози, які проїхали попереду, перетворили й без того багnistий ґрунт на непрохідне болото, тому «хвіст» армії Шереметева просто застряг. І коли наблизилася польська піхота, люди відчайдушно кинулися захищатися. Ту артилерію, яку встигли перевезти через Ібр, москвини встановили на підвищенні протилежного берега та відкрили вогонь, чим примусили польську

піхоту відступити. Але поляки теж підтягнули свої гармати й теж почали обстріл. Під цим пекельним перехресним вогнем, у диму, москвини та козаки, відбиваючись від поляків, почали переправлятися на інший берег річки, кинувши на переправі приблизно п'ятсот возів з різним добром та харчами. І одразу ж польська військова челядь упереміш з солдатами-піхотинцями кинулася оббирати цей обоз. А коли підійшли польські драгуни, то теж не втрималися і самозабутньо кинулися грабувати.

Марно гетьмани намагалися стримати своїх людей – солдати, зубожівши у війні зі шведами, бажали поправити своє матеріальне становище. Тим паче, що обидва гетьмани у промовах перед цим боем обіцяли їм славу та багатство разом з поверненням родючої української землі. Тож Потоцькому з Любомирським залишалося лише спостерігати за цим мародерством, досажуючи, що якби кіннота підійшла на пів години раніше, то вони розбили б Шереметева вже сьогодні.

Шереметев зупинив своє військо в полі на відстані рушничного пострілу від переправи. Поміркувавши, воевода наказав окопатися, розуміючи, що його виснажене та пошарпане військо нездатне продовжити шлях. Втрати воеводи були значними – дві тисячі вбитих, безліч поранених, сім важких гармат, обоз з припасами та амуніцією. На землю вже спускався вечір, холодний і сирий. Полив крижаний дощ зі шквальним вітром, немов сама природа хотіла змести з лиця землі його табір. Подітися було нікуди – довелося ночувати в полі. Наступного ранку Шереметев тихо знявся та пішов до Чуднова.

Польське військо провело ніч ще гірше – у вояків з собою не було ані наметів, ані харчів. Однак на ранок змерзлі до кісток поляки вперто кинулися в погоню.

Ворога поляки наздогнали лише під Чудновом – військо Шереметева переправилося через річку Тетерів та влаштувалося табором. Лише останні полки в бойовому марші обходили місто зліва. У самому місті став якийсь полк під зеленим стягом. І Потоцький з Любомирським вирішили, що Шереметев збирається захищати місто, що було відвертим божевільням – Чуднів оточував слабкий частокіл, і лише вся його армія могла б захистити місто. А от на північний захід від міста стояв невеликий замок. Але порожній.

– Дивно, чому Шереметев не зайняв замок? – здивовано пробурмотів Любомирський. – Адже він дав би йому перевагу. Он які стрімкі схили з трьох боків! Та й сам замок цілком надійний у разі облоги.

– Гадаю, Шереметев побоюється потрапити в пастку на марші, як учора. Насправді це було б розумно, якби він пішов зараз або через день. Насправді йому було б вигідно охопити своїм табором замок з містом і стати на обох берегах річки. Але quos Jupiter vult perdere hos prius dementat[33 – Кого Юпітер хоче згубити, того спершу позбавляє розуму (лат.).] – воевода скоїв велику дурість! – задоволено мовив Потоцький.

– Від його дурості вчора неабияк постраждала наша армія, – сухо мовив Єжи.

– Газі Герай так і не пояснив вам, чому вчора не брав участі в боях? – похмуро поцікавився Потоцький.

– Ні! І навряд чи пояснить! Немає гіршого союзника, ніж ці бусурмани! – роздратовано мовив Любомирський. – О Господи! Він збожеволів! Наказав підпалити місто!

Дійсно, Чуднів запалав: то тут, то там над дахами будинків здіймалися густі клуби чорно-білого диму, розсічені червоним полум'ям. Проте до міста все ж увірвалися військові слуги мародерствувати. Вони то й виявили, що в міських льохах повно-повнісінько збіжжя – його польській армії вистачило аж на три тижні. Тоді Потоцький поквапився наказати зайняти замок, поки Шереметев і його не спалив. З узвишшя замку було видно весь табір воеводи, мов на долоні. І звідси було зручно обстрілювати ворога. Польська армія стала на південь і південний захід від замку, за гарматний постріл від табору Шереметева, люди якого квапливо зводили вали.

Василь дуже прорахувався, ставши під Чудновом – поляки та татари взяли його в щільну облогу. До того ж удень і вночі лили такі сильні та крижані дощі, немов саме небо, прогнівавшись, хотіло знищити землю. Люди та коні цілодобово стояли ледь не по коліно в багнюці, страждаючи від крижаної мокроти. Невдовзі в таборі Шереметева розпочався голод, бо навіть по дрова треба було пробиватися зі страшним боем.

Не краще довелося й полякам – від сирої погоди солдати почали хворіти. Захворів і сам Потоцький. Воно й не дивно – Станіслав мав сімдесят один рік. Проте обидва гетьмани не збиралися штурмували табір Шереметева. А навіщо? Голод і холод знищать його без їхніх зусиль. Лише коли ставало на годині, то обстрілювали ворога.

Але невдовзі обом гетьманам набридло спостерігати за агонією Шеремета – за пропозицією Сапеги було вирішено відвести води Тетерева, щоб позбавити ворога води. Утім, поляки так і не встигли здійснити свій задум, бо 26 вересня татари привели полонених козаків на чолі з сотником. І цей сотник розповів, що Хмельниченко, який досі безцільно кружляв Поділлям із сорокатисячним військом, нарешті вирішив іти на допомогу Шереметеву. Разом з ним іде Костянтин Щербан з дванадцятьма хоругвами волоської кінноти та декількома тисячами піхотинців.

Ця звістка викликала в польській армії паніку – з самого початку поляки практично самотужки билися з Шереметевим, і тому їхнє військо зазнало відчутних втрат і було суттєво втомлене та деморалізоване. І чимало панк?в зволіли укласти свої найкоштовніші пожитки в сидельні суми, щоб мати змогу втекти, як тільки запахне смаженим, – вони ще побоювалися сина так, як боялися його великого батька. А дехто навіть пропонував відступити до Львова і там, дочекавшись підкріплення, оборонятися.

Але звідки брати те підкріплення, коли неабияких зусиль коштувало вмовити вже наявне військо піти в цей похід? Тому Потоцький та Любомирський вирішили діяти швидко – по-перше, змінили місце табору, відійшовши від неприятеля трохи далі; по-друге, усю піхоту та частину артилерії на чолі із усе ще хворим Потоцьким залишили під Чудновом тримати Шереметева в облозі, а іншу, найкращу частину війська під командуванням Любомирського, відправили супроти Юрася. Гетьмани розсудили певною мірою правильно: якби Хмельниченко дійсно хотів допомогти Шереметеву, то прийшов би ще під Любар, а оскільки не прийшов, то готовий зректися царя Олексія. Тож треба натиснути на юного гетьмана так, щоб він зробив правильний і корисний для Польщі вибір. Газі Герай, прагнучи спокутати бездіяльність свого війська при переправі через Ібр, теж відправив з Любомирським половину орди.

Іван Виговський сумлінно брав участь в усіх боях. А ще нишком стежив за діями обох гетьманів. Щойно дізнавшись про прихід армії Юрія, Іван напросився піти з Любомирським до Слободища.

Розділ V. У степах

Hej, dziewczyno ulan w boju padl.

Choc mu dalas bialej rozy kwiat,

Czy nieszczerzy byl twej dloni dar?

Czy tez moze wygasl twego serca zar?[34 - «Ей, дівчино, улан в бою пав / Хоч ти й дала йому білої ружі цвіт! / Чи неширий був долоні твоєї дар? / Чи, може, вигас твого серця жар?» (переклад з польської автора). Пісня «Біла троянда», яку написав у 1918 р. М. Козар-Слободський за словами К. Врочинського та інших невідомих авторів.]

Сerpневого вечора Олесь сиділа під хатою на призьбі й похмуро дивилася в небо, дивно офарблене відтінками золота та пурпуру, немов сам Господь зняв свою багрянцю та накинув на небосхил, прагнучи звеличити його. Після денної спеки повітря було все ще розжарене, в'язке, але дихалося вже легше, бо невдовзі на землю впаде чорна вуаль ночі, принісши невеличку прохолоду. На обійсті було тихо, тільки з вулиці та сусідніх господ долинали ліниві звуки – сусіди, висотані спекою, неквапно поралися по господарству.

Настрій в Олесі був прегидезний, бо подружнє життя з Михайлом стало в горлі руба, мов кістка. На її щастя, навесні чоловік віддав Настю заміж за її давнішнього залицяльника Семена, тому капосна падчерка дошкуляла їй рідше. Андрусь, який торік гнівався на Олесю, багато чого обміркував і дійшов висновку, що мачуха не така вже й погана. Тож хлопчик своїм лагідним ставленням вносив в життя Олесі певну розраду. Але Михайло їй страшенно остогидів та дратував лише самим своїм існуванням.

Олесь сподівалася, що цю прикрість виправить дитина, яка зблизить її з чоловіком, і вона нарешті отримає душевний спокій. Але завагітніти не виходило. А сварка з матір'ю ще більше підсилювала ненависть до Михайла – бідолашна Олесь здійснила не одну спробу помиритися, але мама вперто вимагала від неї розлучення. Врешті-решт, розгнівана такою впертістю, Олесь перестала спілкуватися з родичами. Навіть із Фрузею! Не допоміг і візит Демка, від якого стало ще гірше – знайомство з Ганнусею посилювало нестерпну тугу за Лесем. На Олесине щастя, невістка з делікатності не згадувала брата, інакше б остаточно доконала її. «Треба було втекти з Лесем. Плюнути на все й утекти! А тепер що? Тепер відрізана скиба», – похмуро думала Олесь, коли голос Михайла вирвав її із задуми:

– Кохана моя, чом сидиш зажурена?

Олесь швидко зиркнула на чоловіка і так само швидко зробила сумне обличчя, щоб приховати роздратування.

– Михасю, чому в нас досі немає дітей? – трохи вередливо запитала вона, вправно підпустивши дріж в голос.

Михайло зітхнув та присів поруч з дружиною.

– А тобі дуже хочеться? То ходімо робити! – пригорнув він до себе дружину, грайливо скинувши брови.

– Не верзи дурниць! – осмикнула його Олеся. – Я серйозно питаю! Ми вже стільки одружені, що мусять бути діти... Господи! Та припини шкіритися! – вибухнула вона, бо Михайло усміхнувся.

– Мое блакитнооке сонечко, Бог сам вирішує, коли та кому послати діток. Тож неодмінно і нам пошле. Не журися, бо від цього мое серце крається. Не хочу залишати тебе зажуреною!

Олеся одразу ж пригорнулася до чоловіка. Обняла його, бо завтра Михайлові треба було рушати у Дике Поле, і їй хотілося, щоб він поїхав упевнений, що вона за ним сумуватиме.

– Бережи себе, мій любий! – лицемірно зашепотіла Олеся, радіючи, що він іде. – Я чекатиму на тебе, бережи себе!

Михайло щасливо усміхнувся, не відчувши нещирості дружини. Кохання та химерне сімейне щастя засліплювали його, і він прагнув будь-що убезпечити своє «багатство» від зазіхань. Саме тому приховав від дружини тешиного листа й від її імені відмовився миритися. Та й зненавидів м'якосердий Михайло свою тещу, вирішивши, що ніколи не пробачить їй тої підлості. Його навіть не надихали можливості, що відкрилися б завдяки Юрасеві, хоча Олеся й доводилася гетьманові сьомою водою на киселі. «Не хочу від тих Яненків нічого! – думав Михайло. – Головне, що в мене є Олеся, і більше нічого мені бажати від життя!»

Проте дедалі частіше Михайло помічав журбу дружини, але вважав, що це через відсутність у них дітей. Він розумів, наскільки це мучить Олеся, бо про таких, як вона, кажуть: «Богом не відмічена». Дорікати коханій безпліддям Михайло не збирався, хоча і мріяв мати дитину від неї.

Наступного ранку Олеся з Андрусем провели Михайла в похід. Стоячи біля воріт та дивлячись батькові услід, Андрусь несподівано відчув тривогу.

– Що таке, мое сонечко? – запитала Олеся, помітивши, що пасерб спохмурнів.

– Якесь недобре відчуття, що з татом станеться лихо, – чесно зізнався хлопчик.

– Та Бог з тобою, Андрусь! – вигукнула Олеся. – Навіть не думай про таке! Він повернеться до нас!

Андрусь сумно поглянув на мачуху та пригорнувся до неї у пошуках підтримки. Олеся лагідно погладила його по голові та повела у двір.

Черкаський і Канівський полки рушили до Торговиці[35 – Нині це село Торговиця в Кіровоградській області.]. Це було останнє велике поселення, далі слідували лише невеликі козацькі зимівники у безкрайніх степах – володіннях Війська Запорозького Низового. Звідти козаки пішли на Чорний шлях[36 – Давній торговельний шлях, яким користувалися як купці для торгівлі з Кримом і Туреччиною, так і татари для набігів. Починався від Варшави, проходив через Люблін, Львів, повз Умань на Торговицю, а звідти – степами аж до сучасних Каховки та Берислава.] чатувати татар.

Спека особливо люто пройшлася степом, перетворивши високу траву на соломку. І варто було лише іскри, щоб ця трава спалахнула полум'ям, гіршим за грецький вогонь[37 – Горюча суміш, яку використовували греки-візантієвці в морських битвах. Вона горіла навіть на воді, і її неможливо було нічим загасити. Точний склад суміші досі невідомий.]. Тому козаки поводитися вкрай обережно, розкладаючи багаття на привалах.

Проїжджаючи степом, Михайло мимоволі згадував молодість, яка промайнула в цих краях. Згадалося, як він у реєстровому війську ніс варту в степах, вистежуючи татар, які йшли в набіги. Згадалося, як бився з цими татарами. А потім пам'ять повернула його в далекі дні битв Хмельницького. Михайло зітхнув, розуміючи, що тоді були кращі часи – Україна мала сильного, впевненого гетьмана, а на шиї не сидів москаль. «Хай там як, але з поляком було краще жити, аніж з москалем, – мимоволі визнав Михайло. – В гоноровому ляшку є хоч крапля сорому та честі, а в москалеві немає нічого. Лише брехня та солодкаво-церемонна побожність, від якої нудота підступає. Відолашна моя Батьківщина!»

Увесь серпень городові козаки з низовиками несли варту поблизу Чорного шляху. Звичайно, вони дізналися про сорокатисячне військо Газі Герая, яке пішло на Волинь, але полковники черкаський Андрій Одинець та канівський Іван Лизогуб перейняли його не зважилися, бо в них не було достатньо сил. Та й не давали їм такого наказу.

У вересні погода різко зіпсувалася, і шалена спека поступилася місцем холодним дощам та крижаним вітрам. І степова варта стала нестерпною. Полковники не могли розпорозити свої полки по зимівниках, тому козаки мусили гнутися у нашвидкуруч збудованих курінчиках, випробовуючи на собі усі «принади» такого побуту.

А наприкінці вересня почали доходити тривожні чутки – військо Цицюри та Шереметева під Чудновом обложили поляки з татарами. І козаки, яким удалося втекти звідти додому, розповідали, що ця війна вже програна. Від гетьмана не було ніяких звісток, і Одинець з Лизогубом стривожилися, не знаючи, що робити: чи стояти тут, чи йти шукати свого гетьмана. Обидва полковники навіть не думали квапитися на допомогу гоноровому Шереметеву, бо зневажали його. Тому коли від кошового Петра Суховія прибув гонець, пропонуючи долучитися до війська, яке він збирав на допомогу Шереметеву та Цицюри, полковники відмовилися.

Розпочався жовтень. Такий самий холодний та дощовий, як і вересень. І як і раніше доходили тривожні чутки про важку долю Шереметева та Цицюри.

Одного дня до ставки полковників повернувся роз'їзд, який бачив великий загін татар, що гнали бранців степом.

– Нападимо на них! – запропонував Лизогуб Одинцеві. – Звільнимо бранців та, нарешті, до пуття дізнаємося, що там сталося!

– Гадаю, що поляки з татарами розбили і Юрася, і Шеремета, тож краще повертатися додому, бо татари тепер кинуться Україну грабувати, – похмуро відрізав Одинець.

– А може, й ні! Ти ж сам знаєш, що татари, захопивши ясир, одразу ведуть його в степи, щоб не обтяжувати свою армію. То, може, це бранці після якогось бою. Нумо, ризикнімо! Та й справа це благородна – кожен з нас може опинитися на місці тих нещасних! Андрію, невже ти Бога забув, що байдуже залишиш християнські душі в неволі у клятих бусурманів?

– Добре! Але нехай ідуть лише охочі, – зваживши на совість, погодився Одинець.

Охочих знайшлося чимало, бо окрім ясиру татари неодмінно мали й іншу здобич, яку гріх не захопити, – треба ж хоч чимось окупити безплідне сидіння в степу! Та й звільнення бранців – справа почесна та вгодна Богові. Михайло як досвідчений козак і порядний християнин теж не залишився осторонь. Але насправді пішов через Семена, свого зятя, бо обіцяв дочці подбати про нього.

Було вирішено вистежити татар у степу та напасти на них на світанку, коли трохи розвидниться. Проте татарський загін рухався дуже швидко, зупиняючись на рівних, відкритих місцинах на короткі привали, і до нього було важко непомітно підкрастися. Схоже, татари квапилися заглибитися якнайдалі в степ, щоб там спокійно поділити здобич та бранців. Тож козакам довелося майже два дні прокрадатися слідом за татарами, з усією можливою обережністю уникаючи зустрічі зі сторожовими чамбу?лами[38 - Мобільний загін татарської кінноти, для якого відбирали найкращих воїнів. Чамбул відділявся від основних сил для розвідки або грабунку під час набігу.], які нищили місциною, щоб вчасно виявити та запобігти зіткненню з низовиками.

На третій день татари зайшли в степову балку з пологими схилами, де зупинилися на нічліг. Місце було зручне - в низину не задував вітер, і здаля не видно було вогню. Тут татари поділили бранців та здобич, повечеряли й, виставивши охорону, спокійно вклалися спати.

Уночі пішов невеликий дощ, який не припинявся до самого ранку. Під його прикриттям козаки поступово оточили балку кільцем. А коли розвиднилося, напали на татар одразу з усіх боків, підстреливши охорону з луків. Хай там як, але старий добрий лук ніколи не втрачав своєї принадності - йому не треба вередливого пороху, він не гуркотить при пострілі, а тятиву, щоб не відсиріла під дощем, завжди можна сховати за пазухою. Та й вправний лучник здатний безупинно метати стріли, тоді як пістоль треба перезаряджати.

Бачачи таку справу, точніше - зрозумівши безнадійність свого становища, татари почали тікати, кинувши бранців. Пробивалися люто, не шкодуючи нікого, бо на кону сутички стояло життя.

Тоді Лизогуб, який очолював козаків у цій потиці, наказав переслідувати татар, щоб уцелити розбити загін. Козаки, переловивши коней убитих татар, кинулися навздогін. А ті татари, яким удалося вирватися з балки на рівну місцину, почали гуртуватися в загони, вочевидь збираючись дати козакам відсіч.

І дійсно, розвернувшись, татарські вершники осипали козаків градом стріл та зішлись з ними в рукопашну. А потім знову кинулися навтьоки. Це був давній, добре знайомий козакам прийом, коли татари заманювали ворога до того місця, де були приховані додаткові сили. Тому обережний Лизогуб, запідозривши, що неподалік є великий чамбул, наказав козакам повертатися.

Раптом Михайло побачив, як татарин стягнув Семена арканом із сідла та поскакав геть, тягнучи його за собою.

- Господи Боже! - вигукнув Михайло та кинувся зятеві на допомогу.

Він наздогнав татарина та, зловчившись, шаблею розрубав мотузку аркана. А татарина вбив.

Михайло розвернувся й поскакав назад, до Семена, коли відчув різкий біль у нозі - зі стегна, не захищеного обладунками, стирчала стріла. Михайло пригнувся, щоб уникнути інших стріл, майже доскакав до Семена, який уже підвівся, але раптом його кінь страшно заіржав, став дибки та понісся полем, куди очі дивилися. «Дідько! Коня підстрелили!» - зрозумів Михайло.

Справа була кепська, бо тварину, яка сказала від болю, важко зупинити. Михайло озирнувся - позаду були товариші, які кинулися йому на допомогу, а попереду - татари. «Треба стрибати! Нехай краще щось собі зламаю - кістка зростеться, аніж розіб'юся на смерть!» - вирішив він і перекинув

праву, поранену ногу, збираючись стрибнути на повному скаку, коли зовсім поруч пролунав кінський тупіт. Скинувши очі, Михайло побачив перед собою спотворене ненавистю вилицювате обличчя з розкосими очима, які блищали з-під кудлатої шапки. Це було останнє, що він бачив, – татарин навідмаш ударив його палицею, цілячись в обличчя. Михайло спробував ухилитися, але татарин виявився спритнішим. Від удару Михайло впав, і кінь потягнув його в степ, бо ліва нога застрягла у стремені.

Товариші Висоцького, які помчали йому на допомогу, не встигли лише на декілька хвилин. Татари кинулися навтьоки. Розлючені козаки якийсь час переслідували їх, але потім повернулися. Втрати були невеликі – декілька поранених, двоє вбитих і Михайло. Ніхто не мав сумнівів, що полковий суддя Висоцький загинув, бо татарин розтрошив йому голову – усі добре бачили, з якою силою той ударив палицею.

Вірити у це не хотів лише бідолашний Семен, розуміючи, що тесть загинув через нього. Тому побіг до Лизогуба вимагати відправити людей на пошуки Михайла. Полковник, ховаючи очі, мовчав – він не сумнівався в загибелі Висоцького та не хотів зайвий раз ризикувати своїми людьми.

– Це марно, – нарешті вичавив із себе Іван. – Твій тесть загинув.

– Мій тесть такий, що й чорта з пекла за роги виведе! – крикнув Семен. – Я вимагаю, щоб ти знайшов його. Він живий! Я бачив, як він ухилився! Якби не оскажений кінь...

– Хлопче, він зачепився ногою, і кінь потягнув його! – вигукнув Лизогуб. – Якби він був живий, то звільнився б!

– Я благаю тебе в ім'я Христа – відправ людей знайти його! – зі сльозами на очах крикнув Семен. – А втім, Бог тобі суддя! Я сам піду його шукати! Як не знайду живого, то хоч тіло привезу!

– Усе одно треба відправляти роз'їзд, – похмуро мовив канівський полковий осавула. – Невідомо, чи немає поблизу більшої ворожої сили, бо потрапимо з калюжі в болото. Та й Одинець тобі дорікатиме, що не шукав його полкового суддю. І черкаські, які з тобою, обуряться, що ти кинув їхнього товариша.

– Що ж, пошукайте, – дозволив Лизогуб.

Козаки, переважно черкаські, вирушили на пошуки. З ними поїхав і Семен, не зважаючи, що був поранений та забитий після волочіння на аркані.

Розділ VI. На клик пугача

У сімох няньок дитя без ока.

Українська народна приказка

Юрій зі своїми порадами справді навмисне не поспішав до Шереметева. А дізнавшись про угоду між Польшею та Кримом, тим паче не квапився, розраховуючи, що поляки і татари знищать гонорового Шеремета разом з підлизнем Цицюрою. Або супротивники так заслабнуть у боях, що їхнє свіже військо зможе диктувати свої умови.

Усупереч наказу царя біля Юрія перебували такі солідні та бувалі особи, як Гуляницький, Яненко, Лісницький, Каплонський. Також долучилися Богун, Гоголь, Ханенко та Зеленський, які начебто чекали на Шеремета біля Маківців. Навіть Тетеря з колишнім генеральним писарем Грушею прибули з Польщі та приєдналися до юного гетьмана! Звичайно, ця душевна компанія дуже не любила Московію, бо мріяла про вільну та не залежну від інших держав Україну.

Неквалпно ідучи Гончарихою, Юрій і його старшина отримували донесення від шпигунів та втікачів про перебіг боїв між москвинами та поляками. А дійшовши до розореного містечка Слободища, затишно розташували свій кіш на вузькому підвищенні навпроти міста, до якого з лівого боку прилягала драговина, з правого – виярок, а з тилу – ліс. Дорога, яка вела до коша, була занадто вузькою, щоб по ній міг пройти пристойний загін. Окрім того, шлях перерізала багниста річка Гнилоп'ять, через яку кінноті та піхоті важко перебратися без спеціально збудованих гатей. Розташувалися за всіма правилами бойового мистецтва!

Поблизу Юркового коша 27 вересня з'явилися поляки, навмисно вишикувавшись широким фронтом, щоб справити на козаків гнітюче враження. Але поява ворога не стала несподіванкою, бо відучора навколо коша нищпорили татари, втягуючи козаків у невеликі герці. Тому одразу після появи поляків старшина наказала додатково обкопати кіш та направила приблизно тисячу козаків загородити єдину зручну переправу через Гнилоп'ять.

Тоді Любомирський відправив невеликий загін вибити козаків з переправи, що було справжнім божевільям. Але він мав усього дев'ять тисяч вояків і десять важких гармат, тому потужнішого загону виділити не міг. А стояти проти ворога та чекати, коли той нападе, теж було н?коли – невідомо, як ідуть справи в Потоцького.

Утім, щойно поляки наблизилися до переправи, козаки знялися та квалливо відступили до свого коша. А все тому, що загони татар переправилися через Гнилоп'ять вище за течією та вдарили б козаків з тилу, якби ті не пішли. І поляки з татарами кинулися переслідувати козаків.

Особливо лютували татари, вбиваючи всіх, кого вдалося наздогнати. Одну сотню козаків вони загнали в покинуту дерев'яну церкву. А потім спішилися та, затулившись старими дошками й загородками, пішки приступили до неї. Козаки почали відстрілюватися через пророблені отвори та вікна, убивши й поранивши декількох осіб. Тоді розлючені татари набрали великі зв'язки соломи та, прикриваючись ними, підійшли до глухої церковної стіни. Тут вони за допомогою цієї ж соломи підпалили церкву з усіх боків. Поляки, зрозумівши жорстокий задум бусурман, намагалися відбити козаків – хоч вони й вороги, але теж християни і не заслуговують на таку люту смерть. Але розлючені татари відганяли всіх заступників. Із жалем спостерігали поляки, як горить церква, а приречені на жахливу смерть козаки викидаються з вікон і гинуть під татарськими шаблями, а інші задихаються в диму.

Але ця трагедія дозволила полякам зайняти залишки укріплень зруйнованого Слободища. Звідси Любомирський відправив своє військо на штурм Юркового коша, виголосивши велемовну та палку промову, головна думка якої зводилася до того, що солдати мусять відняти в козаків їхні шляхетські права, а козаки мусять кров'ю змити своє шляхетство.

Промова всім сподобалася, тому польське військо під градом козацьких куль баско пішло в атаку та підібралося до самих укріплень коша. І, закріпившись ділянкою завдовжки тридцять кроків, не зміцнену окопами, а лише заставлену возами, поляки кинулися туди, вибили звідти козаків та увірвалися до коша. Такий успіх ворога деморалізував військо Юрського, яке

побігло до лісу. І знову сталася прикрість – замість того, щоб добити ворога, польські солдати зайнялися грабунками. Марно ватажки намагалися приструнити своїх підлеглих – їх ніхто не слухав. Дійсно: *vivat* здобич!

Але за кошем шлях козакам перерізали татари. Воістину мав рацію Сципій Африканський Старший: *hostibus fugientibus pontem auream astruendam*[39 – Ворогу, що тікає, будується золотий міст (лат.) – тобто дається можливість безперешкодно втекти.]. Проте татари не знали, хто такий Сципій і що він говорив. Їхній напад дуже нашкодив полякам – від безвиході козаки повернулися у власний кіш та вдарили по зайнятих грабунками поляках, які через свою пожадливість не змогли чинити гідний опір. Звичайно, польське військо втекло так само швидко, як і захопило кіш. Причому тікало, куди очі дивилися, мов табун сполоханих коней!

Але особливо важко довелося польській кінноті, яка стала уздовж козацького коша – потрапивши в тіснину між кошем і болотом, драгуни утримували досить не вигідну позицію на схилі пагорба навіть після того, як польська піхота втекла. Розлючені козаки погнали кінноту в болото, і блискучі вершники зорали його своїми списами та заслали корогвами – багатьом довелося злазити з коней та безславно рятуватися пішки, грузнучи в брудному багніщі.

Незважаючи на відчутні втрати, Любомирський перегрупував своє військо та знову кинув його на козацький кіш. Звичайно, осмілілі козаки блискуче відбили цю атаку. Доведений ледь не до відчаю Єжи знову кинув свою пошарпану армію в бій, але безуспішно – козаки стояли міцно. І ввечері Любомирський відвів змучених вояків за річку, де став у полі. Без багать, без їжі.

На землю тихо опустилася осіння ніч, коли Яненко з усією можливою обережністю вислизнув з коша. Злодійкувато озираючись на всі боки, квалливо пробіг відкриту луку та шуснув у темний ліс, досадуючи, що під ногами шелестить листя та потріскують опалі гілки. «Що поробиш, – зітхнувши, подумав Павло. – Я вже старий, тому ступаю, мов ведмідь!» Зайшовши в ліс, він ухнув як пугач. Усміхнувся, згадавши, як у далекій безтурботній юності його вчив старий запорожець. З глибини лісу пролунала відповідь іншого пугача. Павло пішов на цей клич, натикаючись на стовбури та кущі, іноді ухаючи, щоб визначити напрямок. Попереду блимнув вогник, але згас. І Павло квалливо побіг на нього, перечепившись через бурелом і ледь не гепнувшись. Він ще раз ухнув і зрадів, почувши іншого пугача просто перед собою. Пройшовши трохи вперед, Павло неголосно гукнув: «Іване!» Знову блимнув вогник потайного ліхтаря, вихопивши з мороку постать Виговського, і Павло кинувся до нього.

Двое друзів міцно, до хрусту в кістках, обнялися. І хоч в пітьмі не було нічого видно, але обидва шкірою відчували взаємні погляди, сповнені глибокої приязні та туги через те, що життя розкидало їх у різні боки.

– Як там моя Оленка? – одразу запитав Іван, бо це турбувало його найбільше.

– Добре, – запевнив Павло. – Її часто відвідують та втішають мої дружина та сестра. Вона стійко тримається. Сильна вона в тебе! Я за всякої нагоди натякаю Юркові, щоб він повернув її тобі, але, на жаль, поки що марно.

Виговський зітхнув.

– Я вухам своїм не повірив, коли Іванко сказав мені, що ти сьогодні чекатимеш на мене в лісі, – мовив Павло.

– Це велике щастя, що я в останнім бою наткнувся саме на нього. Немов сам Господь подбав про це, бо невідомо, чи вдалося б подати тобі звісточку! Твій син мене не впізнав і зопалу ледь не вбив, – хихикнув Іван.

– А що поробиш? Ми вже думали, що нам сьогодні жаба циці дасть! Якби не напали татари, то досі б тікали далі, ніж бачили б! – досадливо мовив Павло.

– Я не був упевнений, що поляки залишаться тут, проте вирішив спробувати побачитися з тобою. Павле, я дуже ризикую, прийшовши сюди. Якщо мене викриють, то негайно стратять, – квапливо говорив Виговський. – Гетьмани розділили військо. Зараз Потоцький стереже Шереметева, який тримається з останніх сил. Та й усе польське військо теж знесилене в боях. Від Юрася зараз багато залежить – якщо він піде на допомогу Шереметеву, то врятує його. Якщо пристане до поляків...

– Полякам ніхто не допомагатиме! – сухо відрізав Павло. – Так само і кацапам!

– Я не це мав на увазі. Поляки та москвини зараз дуже слабкі. Єдині сильні – це ми та татари. Тож ти мусиш посприяти, щоб Юрась почав перемовини з Газі Гераєм.

– А потім?

– А потім треба з Польщею миритися.

– Вибач, Іване, але полякам більше не йму віри! – неголосно вигукнув Павло. – Вони нас знову обдурять! Господи, як усе гірко обернулося – билися, билися за ту волю, а все одно мусимо комусь коритися!

– Як не крути, а союз з Польщею кращий, ніж з Московією, – сухо мовив Виговський.

– Так. Як не гірко це визнавати, але краще польська шляхетність, ніж московське холопство та підлота, – погодився Павло.

– Зараз дуже важливо переманити на свій бік Газі, – мовив Іван. – Укупі з ним можна розправитися якщо не з обома, то хоч з одним нашим ворогом. А потім можна буде замиритися з Польщею на умовах тієї угоди, яку я два роки тому уклав під Гадячем. Це наш шанс!

– Дуже в цьому сумніваюся, – похитав головою Павло. – Хто з ним домовлятиметься?! Юрась дуже нерішучий, а радників у нього цілий віз, і кожен свій писок пхне. Так і виходить, що у сімох няньок дитя без ока – та хіба б мій дядько допустив би отаке безчестя, як Юрась сьогодні? Чи його покійний брат Тиміш, який молодшим за Юрка бився під Пилявцями? Це горе, а не гетьман, хоч він мені й брат! – скрушно вигукнув Яненко.

– Не журися, Павле, нічого ми тут не вдіємо, – зітхнув Іван. – І Юрія вже не перевиховано. І, як не образливо мені це визнавати, але торік його ім'я втримало Україну від розколу. Тож сподіваймося на краще. А поки я дав вам пораду, як діяти.

– Не впевнений, що зможу виконати твою пораду, але спробую. Слухай, а ти дійсно хочеш знову повернутися на уряд? – несподівано запитав Павло.

Було так темно, хоч в око стрель, але Іван скинув на друга насторожений погляд.

- Правду кажучи, лише ти годишся в гетьмани, - пояснив Яненко, бо Виговський мовчав. - І, гадаю, чимало старшини чекає на твоє повернення.

- Поживемо - побачимо, - ухильно відповів Іван та почав прощатися: - Що ж, мушу іти, щоб не попастися. Бережи себе, мій дорогий друже!

- Бережи тебе Бог, Іванку, - прошепотів Яненко, квапливо обняв друга та зник у п'їтмі. А Виговський швидко попрямував в інший бік - його чекав довгий і небезпечний шлях до польського табору.

Павло швидко пробирався лісом, орієнтуючись на відблиски багать коша. Мишею шмигнув через луку і вправно видерся на вал. Тут сторожив Демко, і Яненко побачив поруч із ним Івана.

- Що сталося? - з тривогою прошепотів Павло.

- Тату, треба квапитися, - пошепки відповів Іванко. - Гетьман скликає таємну раду, щоб не знали прості козаки. Лець ти пішов, як про це повідомив Дорошенко. Я збрехав, що ти втомився та міцно спиш, і пообіцяв, що розбуджу тебе перед радою.

- Тьху, чорт! Вчасно я повернувся! Вас хтось бачив тут?

- Так, але прийняли за вартових.

У супроводі синів Павло квапливо пішов до гетьманського намету. Усередині вже зібралася вся старшина. Увійшовши, Павло насторожено окинув усіх поглядом - чи не здогадується хто про його таємну прогулянку? Але на нього ніхто не звернув особливої уваги - Юрась був немов не в собі після подій цього дня, а інші були занадто стурбовані тим, що робити далі. Лише Дорошенко проникливо подивився на свого тестя, зиркнув на його чоботи, до підшов яких прилипли багнюка та падалишне листя, і виразно скинув брову. Павло, уникаючи погляду зятя, шуснув за спину Юрася.

- Ну що, панове, - без вагань заговорив Лісницький. - Треба повинитися та замиритися з поляками! У них величезна, досі не бачена армія, яку лише Господь відає, як ім вдалося зібрати. Вони й Шеремета з Цицюрою міцно обложили, і нас лець не перетворили на порох!

- Не інакше, як правиця самого Творця воує за поляків, - похмуро притакнув Носач. - Не маємо іншого виходу, окрім як миритися з Польщею!

І зовсім було не схоже, що такий третій калачик, як генеральний обозний Війська Запорозького, злякався польської сили. Найімовірніше, Носач переживав, що юний гетьман не зважиться зректися царя.

- На квасолі ворожив? - підштрикнув Носача Богун, який ненавидів і Польщу, і Московію.

Носач уже відкрив рота огризнутися, коли його урвав Гуляницький:

- Облиште балачки! Господь завжди на боці тих, за ким правда! Нині ми мусимо...

- Як ми можемо зректися його пресвітлої величності?! - несподівано вигукнув генеральний писар Семен Голоухівський. - Торік ви самі бачили, як Господь покарав нас за те, що Виговський зрадив його царську величність! Але його величність милостиво нам вибачив...

– Це ми зламали присягу, дану королю! – урвав його Лісницький. – І за це нас сьогодні Господь покарав. А твій цар мріяв перетворити нас на холопів. І лише Виговський...

– От через науку Виговського, цього ляського запроданця, ви отримали кару від його царської величності! – вперто гнув своє Голоухівський. – І якщо нині зважиться на таку крамолу, то гніву Олексія Михайловича не буде меж!

– Семене, припини! – осмикнув писаря Гуляницький. – Ти ж сам бачиш, що перебувати у будь-якій дружбі з царем неможливо! Чому ж так уперто гнеш своє? На мою думку, нині найзручніший час розпочати перемовини з гетьманами! Від цього залежать не тільки наші долі, а й доля всієї України.

– Для нас повинна мати значення не присяга, – подав голос Яненко, – а лише наші інтереси, бо сьогодні вигідно присягати одним, завтра – іншим, але власний шлях залишиться при нас. Маємо дбати лише про свої вигоди.

– Яким чином про них дбати? – роздратовано запитав Гоголь. – Ти сам бачиш: що б ми не робили, нас усі сусіди готові в ложці води втопити!

– Я вважаю, що спочатку треба домовитися з татарами, – не зважаючи на ці слова, спокійно мовив Яненко. – Сьогодні поляки мали успіх лише завдяки своїй стрімкій атаці та незгоді поміж нами. Але польське військо знесилене в боях, так само як і військо Шереметева. А кримському ханові страх як хочеться знищити Московію. Тож гадаю, калга охоче погодиться укласти з нами союз.

– Це найкращий вихід, – несподівано подав голос Павло Тетеря та проникливо подивився на Яненка. – Залучивши хана в союзники, нам буде легше замиритися з Польщею на вигідних нам умовах. Юрку, а ти чого мовчиш? Ти – гетьман, і мусиш ухвалити рішення, якому всі коритимуться.

– Я не знаю, що мені робити! – знервовано вигукнув Юрій, який відсторонено слухав суперечку полковників. – Я не уявляю, що тепер буде! Навіщо я вас послухався? Нас сьогодні ледь не знищили! І хто? Ви ж самі казали, що польська армія слабка! І оця слабка армія сьогодні ледь не знесла мій кіш! Ох, на горе я дослухався вас зрадити Шереметева. Краще б я одразу до нього приєднався! Нехай би він командував!

Відолашний Юрко ніяк не міг отямитися після сьогоднішнього бою. Торік улітку він воював, але з допомогою Сірка. І з ким? З напівпорожніми татарськими улусами, де чинити спротив до пуття було нікому. А сьогодні він побачив справжнє обличчя війни. І з голови не йшов спогад, як козаки тікали. І як Богун, Гоголь, Гуляницький та інші полковники зупиняли своїх людей, збирали їх у загони та мужньо вели в бій. І самі при цьому йшли в перших рядах, наче були впевнені, що смерть їх не торкнеться! Юрій усвідомив, що ніколи не зможе діяти так, як вони. І так, як його батько, який провів усе життя в битвах і війнах. Бо в нього самого немає ані хоробрості, ані розуму до війни. І він геть не знає, що нині робити та з ким миритися. От який він після цього гетьман славного Війська Запорозького?

– І тоді цей клятий кацап здобув би перемогу нашими руками, а ми, наче без'язика худоба, мали б радіти з того, що цей скурвий син такий вправний вояка! – роздратовано вигукнув Лісницький. – Ти не знаєш, які насправді польські сили. І якщо ти сьогодні побачив лише частинку армії та відбився, то це не означає, що ворог слабкий. Не те військо сильне, яке велике, а те, яке очолює розумний гетьман! Вияви мудрість – зречися

Московії та замирися з Польщею без допомоги татар, бо тоді точно всі тут згинемо не за цапову душу!

– Юрку, у нас немає іншого вибору, бо така воля Божа! – вмовляв Носач. – Треба повинитися та підкоритися сильному, щоб вижити! А сильний сьогодні – Польща! Тож починай перемовини з гетьманами!

– Пане гетьмане, не слухай нікого! Ти вже раз обрав царя православного, і це угодне Господу Богу нашому! Тож тримайся Олексія Михайловича, бо татари та поляки обдурять тебе, мов цигани на ярмарку! – знову втрутився Голоухівський.

– Я не знаю, як краще вчинити! – вигукнув спантеличений Юрко. – Краще я зречуся булави!

– Я тобі зараз зречуся! – суворо осмикнув його Лісницький. – Ти взагалі розумієш, що верзеш? Кого ми зараз гетьманом оберемо? Чи ти хочеш у такий важкий час сірому збурити, бо її думки ніхто не спитав? Вирішуй...

– Та відчепіться від мене! – плаксиво крикнув Юрко. – Господи! Та навіщо це все мені треба? Отче мій Небесний, присягаюся, що коли виживу після цього пекла, то зречуся влади та в ченці піду, аби більше не бачити та не чути вас усіх з вашими клятими Польщею та Московією! Чому я муситиму відповідати за вас усіх, коли це ви вчинили віроломно?!

Лісницькому увірвався терпець, і він стрімко кинувся до Юрся так, наче зібрався його відлупцювати. Але зупинився, бо у світлі свічок побачив лютий погляд Яненка, який узявся за руків'я шаблі, – мовляв, тільки насмій підняти руку на мого брата, і я тебе на місці зарубаю. Грицько зупинився та жорстко мовив:

– Після міркуватимемо про чернецтво! Зараз мусимо подумати, як виплутатися з цієї халепи, в яку вплуталися через... Втім, це вже неважливо! Нам залишається тільки просити милості поляків, а москалі нехай самі виплутуються, як знають!

Юрій зацьковано ковзнув поглядом по обличчях полковників, немов благов захистити його від заповзятливого Лісницького. Але прочитав на їхніх обличчях лише невдоволення та презирство.

– Юрку, заспокойся, не гарячкуй, – пролунав упевнений і спокійний голос. Уперед вийшов Яненко, схилився над Юрієм та міцно стиснув його плече. Зазирнув в очі. І погляд Павла був єдиним спокійним та доброзичливим у цьому наметі.

– Ми зараз напишемо листа Газі Гераю, запропонуємо йому союз. Пообіцяємо багато грошей, якщо він стане на наш бік або покине поляків та повернеться додому. Або щонайменше стане посередником між нами та поляками. Почекаємо, що відповість калга, а потім вирішимо остаточно, з ким миритися – з Польщею чи Московією. Домовилися? – м'яко запитав Павло.

Юрсь поглянув братові в очі та несподівано відчув спокій – у цьому світі є хоч одна людина, яка не гнівається на нього, не зневажає, а намагається підтримати.

– Добре! – вигукнув хлопець.

– І зауваж: прості козаки ніколи не приймуть мир з Польщею добровільно. Тільки через безвихідь! Так само ми всі мусимо миритися з Польщею через безвихідь, бо риба шукає, де глибше, а людина – де краще. І запам'ятай на

все життя: найголовніше – інтереси твого народу. Це те єдине, що треба берегти, про що треба дбати, бо від цього залежить і твоє спокійне життя! – м'яко, але твердо мовив Павло. А потім наказав Голоухівському: – Складай листа, а гетьман підпише.

Ніхто з полковників Павлові не заважав, бо його рішуче втручання припинило суперечки. Сам Павло почувався ані живим, ані мертвим – якось легко йому все вдалося. «А що потім? – думав він, спостерігаючи, як писар пише листа. – Невже Іван справді поверне собі булаву? Господи, буде добре, якщо він знову гетьмануватиме!»

Ледь замрів світанок, як до калги відправили гінця. Однак затія з тріском провалилася, бо про гінця пронюхав Любомирський, і роздосадуваний Газі мусив показати йому листа та відмовитися від перемовин з Хмельниченком. Утім, з гінцем Юрася калга вчинив по-людськи – відіслав його неушкодженим з відмовою.

Найбільше ж за всіх досадував Іван Виговський. Він стільки сил поклав, підготовлюючи ґрунт для цього альянсу, а тепер усе пішло прахом! І вперше за багато років Іван відчув непідробний страх, бо якби Любомирський дізнався про його таємні старання, то неодмінно б стратив. І ніхто б за нього не заступився, бо намагання під час війни розірвати союз Криму та Речі Посполитої – відверта зрада.

У коші Юрася причин відмови Газі не знали, тому теж неабияк струхнули, бо ця невдала спроба перемовин по суті була зрадою царю Олексієві. Але цього разу полковники діяли швидко та злагоджено – Юрієві наказали написати цареві, думному дяку Алмазу Іванову та воеводі Ромодановському, який стояв у Белгороді, поскаржитися на своє тяжке становище, розповісти про неможливість з'єднатися з Шереметевим та попросити Ромодановського прислати ще московського війська та тих козаків, які залишилися в Україні на чолі з Сомком. Останнього Юрко призначив наказним гетьманом на час своєї відсутності. Дійсно, кому ще можна довіритися, як не рідному дядькові?!

Звичайно, полковники чудово розуміли, що Ромодановський без царського наказу й з місця не зрушить, а Олексій якщо й пришле допомогу, то в кращому випадку через місяць. Але ці петиції будуть зайвим доказом їхньої безпорадності у цій клятій війні. Послами у Москву Юрій відправив Михайла Суличича, Нестора Кононовича і Григорія Дорошенка, рідного брата Петра Дорошенка. Водночас старшина відправила до Шереметева гінця, пропонуючи йому прориватися до села П'яток, де вони чекатимуть на нього з підкріпленням.

Становище Шереметева було настільки важким і безвихідним, що він уже не сумнівався в Юрасеві. І 4 жовтня воевода вишикував залишки своєї змученої армії у вагенбург, збираючись прориватися до Хмельниченка. Шереметев згадав досвід Дрижипільської битви[40 – Охматівська битва, що відбулася 19–22 січня 1655 р. між союзним військом України та Московії з одного боку і Речі Посполитої та Криму з другого. Битва тривала всю ніч у місцині між річками Багвою та Буртами. Пізніше її називали «Дрижиполе», бо поле бою дрижало від холоду та вогню. Під час битви, зокрема через нестійкість москвинів, українці мусили відступити до Охматова.], у якій сам брав участь, – тоді покійний Хмельницький та Богун вишикували свою армію пересувним табором у декілька рядів уздовж та завширшки і таким чином втекли під самим носом у поляків. Але бідолашний зарозумілий Шереметев не врахував, що блискача витівка Богуна та Хмельницького відбулася взимку, коли ґрунт був мерзлий. А після неймовірно дощового вересня земля перетворилася на суцільне багно, в якому й загрузла його армія.

Втім, поляки не змогли скористатися цим промахом Шереметева, бо Потоцький не мав достатньо сил, щоб його розбити. Не допомогло навіть втручання Любомирського, який стояв під Слободищем проти Хмельницького, – Єжи мусив залишити там загони татар та Івана Виговського, а сам поквапився на допомогу Потоцькому. Єдине, що вдалося польському війську, – так це загнати Шереметева до лісу поблизу Росниці та взяти в облогу. Уже втретє!

Мабуть, саме через перебування поблизу Слободища Виговського військо Юрка спокійно рушило до П'яток для з'єднання з Шереметевим. Але зустрівши співвітчизників, які втекли під час відступу Шереметева, і дізнавшись про чергову невдачу воеводи, військо Юрія повернуло назад. Усі полковники розуміли, що варто їхньому порівняно не втомленому війську, а тому досить сильному війську втрутитися, як поляки неодмінно були б розбиті. Проте навіть прості козаки не хотіли рятувати Шереметева, який ставився до них, мов до безправного бидла. Та й старшина вже остаточно визначилася – треба миритися з Польщею.

Для перемовин про мир відрядили Петра Дорошенка. Але перед від'їздом Петро знайшов свого тестя та відверто запитав:

– Батьку, я впевнений, що ти обізнаний у цій справі набагато більше, ніж удаеш, тож як мені поводитися в поляків?

– Чому ти мене питаєш? – здивувався Павло. – Хіба Юрась не дав тобі настанов?

– Де ти був перед тією радою? – відверто запитав Петро. – Ти не спав, як сказав Іванко.

Замість відповіді Павло оскірівся у широкій усмішці, немов хотів похизуватися перед зятем рівними, на подив білими зубами, які не пожовтіли після багатьох років куріння тютюну.

– Невже ти не довіряєш мені, своєму зятеві? – дорікнув Петро.

– Ні, Петрунко, якраз тобі я вірю найбільше. Інакше не віддав би за тебе свою єдину доньку ще дитям. Але мені не хочеться вплутувати тебе в ці інтриги, бо я хочу, щоб ви з Фрузею спокійно дожили до глибокої старості, – відверто мовив Павло. – Та й ти завжди начебто був не проти царя.

– Був! Колись я дійсно вважав, що з Московією буде краще. Але відтоді багато чого змінилося, – чесно зізнався Петро.

– Розумієш, того вечора я потайки бачився з Виговським, – вирішивши більше не таїтися від зятя, почав розповідати Павло. – Це він порадив миритися з татарами, бо поклав чимало сил на цю справу і сподівається на примирення з Польщею на таких умовах, які будуть вигідні Україні.

– Як можна вірити Виговському?! – нахмурився Петро.

– Можна! Не думай, що коли він живе в Польщі, то став зрадником. Або мститися нам за торішню зраду. Він народився українцем і ним залишився навіть в опалі. І, як йому не образливо за себе, але він ставить суспільне благо вище за особисту кривду.

– Та хто б сумнівався! – уїдливо відказав Петро.

– Не кажи так. Бути гетьманом Війська дуже важка ноша – не кожен її подужає. А якби ти був гетьманом, то чи впорався б? – запитав Павло, на що Петро лише знизав плечима.

О, яка химерна ця доля! Зять з тестем і помислити не могли, що мине всього лише шість років, і Петра проголосять гетьманом. І ніколи Україна не матиме такого вперто відданого їй гетьмана, як Петро Дорошенко.

– Отож! Тому не суди інших, коли в самого кишка тоненька, – повчально мовив Павло. – Як опинишся в таборі поляків, то пам'ятай одне: найголовніший твій спільник – це калга. Лише він здатний якимось вплинути на поляків, бо хан зацікавлений у союзі з Україною та послабленні Московії.

– Як свідчить досвід, покійний брат нинішнього хана волів стригти й Україну, й Польщу, мов овець, – похмуро мовив Петро, згадавши, як часто покійний хан Іслям Герай втручався у перемовини між Польщею та Україною, прагнучи не допустити посилення жодної зі сторін. – Саме через двоєдушність покійного хана Хмельницький мусив зв'язатися з Московією.

– Що поробиш! Мій дядько робив для України все, що міг. І будь обережним, Петруся, – попросив Павло. – Фрузя дуже тебе кохає, бережи себе заради неї. Помагай тобі Бог!

З цим напуттям Петро вирушив до поляків. З юних літ він перебував при покійному Хмельницькому, багато чого навчився в нього, допоки сам не став полковником. Утім, його батько подбав і про хорошу освіту для синів, тому Петрові нічого було хвилюватися за манери. Майже перед самим польським табором Петро зняв шкіряну кирею^[41 – Додатковий верхній чоловічий одяг з каптуром або відлогою, по суті – широка накидка-плащ, яку вдягали поверх кожуха чи шуби для додаткового захисту від негоди або вітру.], яку вдягнув, щоб не забрьохатися багнюкою, і нишком оглянув себе – чи чистий одяг, чи добре сидить? Усе ж таки він представляє гетьмана Війська Запорозького по обидва боки Дніпра, тож мусить мати блискучий вигляд. Петро навмисно вбрався в найкращі шати, які захопив з собою і які, на щастя, не встигли вкрасти поляки, – темно-червоний жупан з дрібним срібним візерунком та кунтуш кольору королівського пурпуру з коміром з хутра чорної лисиці. І мимоволі згадав дружину – це Фрузя подарувала йому цей кунтуш. «Хочу, щоб ти в мене був найошатніший!» – сказала вона тоді. А її очі були млосними від кохання. І Петра охопила туга за дружиною. Але відкинув почуття, бо на нього чекала важлива справа.

Петра прийняв Любомирський, оскільки Потоцький досі хворів. Єжи мав не такий солідний вигляд, як Дорошенко. По-перше, він був у літах, а Петро – у zenіті молодості. По-друге, зайнятий боями Єжи не завжди встигав причепуритися, і квітучий та ошатний козацький посланець викликав у нього, шляхетного магната, цілком зрозуміле роздратування. Навіть Газі Герай, якого теж запросили на ці перемовини, мав кращий вигляд. Воно й не дивно, Газі – дитя степів – почувався в польових умовах мов риба у воді. Та й був практично однолітком Дорошенка.

Мабуть, через ці обставини Любомирський прийняв Дорошенка холодно та гонорово. Дорікав зрадливістю, не зважаючи на виправдання Петра, що гетьман Хмельницький явився не воювати з поляками, а напоумити полковника Цицюру покинути Шереметева. Саме тому юний гетьман широко дивується нападам польської армії, коли помисли його чисті та дружні. Але врешті-решт Петрові набридла пиха Любомирського, тому він гордовито мовив:

– Краще прийміть нас, пане гетьмане, як годиться приймати рівних собі. Бо якщо й надалі воюватимете з нами, то муситимемо задіяти свої рушниці та гострі шаблі. А відчай та наша честь, потоптана вами, нададуть нам неабиякої відваги!

– Ви мені погрожуєте, пане Дорошенко? – прошипів Любомирський.

– Хіба в моїй руці є зброя? – білозубо усміхнувшись, запитав Петро. – Але ваша зарозумілість породжує бажання захищатися – з нашої козацької зброї може вилетіти такий вогонь, який перетворить на дим усі ваші надії на перемогу.

– Ви мусите примиритися з козаками, – утрутився в розмову Газі. – Не варто вам, полякам, дражнити цих бджіл – занадто болючими та гострими бувають їхні жала. Краще отримуйте з них солодкий мед!

Петро нишком з вдячністю зиркнув на Газі. Але той і оком не зморгнув, а сидів з ще більш гоноровим виглядом, ніж Любомирський.

– Найвигідніше зараз, – продовжив Газі, – це, з'єднавшись з козаками, на славу пригостити москалів, цих непроханих гостей. Лише тоді з волі Аллаха (преславний він і величний) ваше військо здобуде перемогу.

Єжи скривився, бо ці слова припали йому не до смаку. Він розумів, що примирення з Україною – найкращий наслідок цієї війни, з усіх боків вигідний для Польщі. До того ж Газі докладе всіх зусиль, щоб це замирення відбулося. Але на яких умовах? На тих, які вигідні Польщі? Чи Газі втрутиться й захистить інтереси України? Адже даремно цей сучий син Виговський так завзято листувався з ханом! Може, вони вже домовилися вдарити Польщу в спину!

– Військо його королівської милості потужне та міцне і здатне дати відсіч будь-якому ворогові, як ваша милість мали можливість переконатися на шляху від Любара до Чуднова, – звернувся Єжи до калги, натякаючи на втечу татар під час відступу Шереметева.

Газі досадливо надув губи, бо тоді не зміг примусити своїх людей помирати під кулями задля користі поляків і без прибутку для себе. Тому калга промовчав.

– Хоча ви, козаки, за ваші постійні бунти та зради Речі Посполитої гідні найлютішої кари, проте милість Його Величності Яна-Казимира не має меж, – урочисто виголосив Любомирський. – Ще перед початком цього походу він дав мені наказ: якщо ви покаєтеся, то прийняти ваші вибачення, бо його величність ніколи не сумнівався в козацькій честі та совісті. Втім, усі ваші дії свідчать про вашу двоєдушність. І лише завдяки втручання його милості калги-султана, який вірить у вашу щирість, я згоден вибачити вам від імені мого короля та прийняти Військо у лоно Речі Посполитої. Запам'ятайте, пане Дорошенко, що лише завдяки заступництву його милості Газі Герая я вірю вам і вашому гетьманові!

Дорошенко гнівно нахмурився і вже відкрив рота, щоб дати гідну відповідь, коли Газі роздратовано вигукнув:

– Я ручаюся за козаків! Вони не підуть на зраду та будуть покірні Речі Посполитій!

Калга досадував, розуміючи, що гонор Любомирського може звести нанівець усі перемовини. Але замість того щоб осадити гонорового поляка, він вирішив натиснути на Дорошенка – підвівся, підійшов до нього і, вихопивши шаблю, підніс лезо до обличчя Петра. Урочисто вигукнув:

– Ось цією шаблею мій хазрет падишах мститиметься вам, козакам, якщо надумаете ще раз зрадити та відступити від Речі Посполитої!

Петро спокійно, двома пальцями, узяв лезо та відвів його від свого обличчя.

– На яких умовах пан гетьман пропонує мир між Військом і Річчю Посполитою? – запитав Петро. І насмішкувато додав: – Гадаю, що не на тих, які підкаже вам його величність хан?

– Гадаю, що для обговорення умов буде доречно прислати комісарів. Ви прибули один, і я теж один, тож ми з вами не маємо права вдвох обговорювати таку важливу справу, – уже набагато м'якше відповів Любомирський.

– Я передам ваші побажання його милості гетьману Хмельницькому, – сухо мовив Дорошенко. Підвівся, на знак прощання вклонився Любомирському та Газі як рівним і був такий.

– Це дуже розумний та хоробрий козак, – задумливо мовив Газі, дивлячись Дорошенкові услід. – Даремно ви були з ним такі зневажливі.

– Він холоп! Плебей! – вигукнув Любомирський. – Нехай буде вдячним, що я взагалі прийняв його як посла.

– Ви вельми нерозумні, ефенді, – насмішкувато мовив Газі. – Якщо золото падає в багнюку, воно не стає від цього міддю. У вас чимало вояків, народжених від благородних матерів та родовитих батьків, але яких Аллах обділив розумом! – з цими словами калга підвівся та пішов геть.

Розділ VII. Новий альянс

Справедливість полягає в тому, щоб кожному віддати належне.

Марк Туллій Цицерон

Ранок 5 жовтня видався сирим і похмурим. Перепалені за літо гаї понуро шулилися під холодним вітром, який раз у раз дмухав та свистів, зриваючи їхнє рано пожовтіле листя. Побуріла, спечена трава вже почала гнити від постійної вогкості. А з північного заходу заходили важкі свинцеві хмари, погрожуючи крижаним дощем. І було так тоскно від цієї непогоди, так важко на душі, хоч плач.

Утім, Носач, Зеленський, Гоголь, Кравченко, Богун, Ханенко, Каплонський та Дорошенко не зважали на негоду, а терпляче стояли посеред шляху від Слободища до Чуднова. Їм випала честь бути комісарами від Війська для обговорення нової угоди з Польщею, і чекали вони на поляків, які мали б привезти заручників для гарантії їхньої безпеки під час перебування в польському таборі.

Вдалечині пролунали кінський тупіт та людський гомін. З'явилася польська делегація. Обидві сторони сухо привіталися. Поляки віддали козакам у заручники шляхтичів Вільчковського та Карчевського, від татар – Мехмета-мурзу, і, прихопивши козацьку депутацію, квапливо рушили назад.

У польському таборі, окрім Потоцького з Любомирським, козаків зустріли воевода брацлавський Міхал Єжи Чарторийський, каштелян галицький Олександр Цетнер, стрийський староста Ян Собеський, шляхтичі Сокольницький та Шумовський. Прийняли козаків мов рідних, виявивши всю можливу в польових умовах гостинність. Проте душевність почала випаровуватися, коли поляки довідалися, що козаки бажають миру на умовах тієї угоди, яка була укладена Виговським у 1658 році під Гадячем, і яка

так сильно збурила польське панство. Бо ніхто ніколи не хотів бачити Україну як Велике князівство Руське, вільне серед вільних, рівне серед рівних.

– Якщо ви насправді бажали миру, то чому торік відступили від Речі Посполитої? Чому продалися Москві? А тепер, насправді програвши війну, диктуєте нам свої умови? – роздратовано запитав Потоцький.

– Ми ще не починали воювати! Якби почали, то ваші справи, пане гетьмане, були б кепські! – в'їдливо відрізав Носач. Та м'яко додав: – Його милість гетьман Хмельницький ніколи не мав бажання зрікатися його королівської величності. Про це свідчить його лист до короля, написаний одразу після елекції. Гетьман погоджувався перебувати під зверхністю короля навіть тоді, коли король і панство порушили умови Гадяцької комісії. Ви, панове, обізнані, що у Війську панує рівність краща та міцніша од вашої шляхетської, тому більшість козаків не влаштовувала нобілітація – лише деякі з наших товаришів отримали шляхетство. Саме через цю умову більшість козацтва зволіла відвернутися від Речі Посполитої та прихилилася до Москви. А ми, старшина, були невпевнені у щирості його королівської величності – Війську не було надано суттєвої військової допомоги у війні проти Московії. І торік та взимку польське військо неодноразово нападало на наші міста. Хіба після таких справ можна було вам вірити?

– А зараз вірите? Якщо вам не подобалася угода, чому ж торік ваше посольство присягнуло на непорушність цієї угоди на сеймі у Варшаві? – сухо запитав Любомирський. – Мало того, що ви зламали присягу, так ще й підняли на нас зброю разом з москвинами, які принесли вам стільки горя.

– Не будемо зараз говорити, хто приніс нам більше горя – ви чи москвини, – вкрадливо мовив Ханенко та примирливо додав: – Його милість гетьман Хмельницький прибув сюди не для війни з вами, а щоб напоумити запроданця Цицюру покинути Шереметева. А ще його гетьманська милість щиро бажає простягнути королю руку для дружби. Про щирість гетьмана свідчить насамперед те, що він не допоміг Шереметеву. А міг би! І досі може, бо має для цього достатньо сил.

– На мою думку, треба залишити в минулому всі суперечки та докори. Нині з Божої волі у нас є можливість забути минулі кривди та остаточно помиритися й припинити цю безглузду війну між нашими народами, – обережно мовив Чарторийський. – Залишімо взаємні звинувачення та підозри, панове. Краще обговорімо умови нашого альянсу. Жоден з нас не хоче нав'язати вам, панове, щось таке, що принизило б вас або було на шкоду Війську. Тож найперше, що варто зробити, це вилучити з нашої угоди пункт про Велике князівство Руське. Це корінь усього зла та незгоди між нашими народами. Ніхто з козаків-лицарів, враховуючи ваші звичаї та братерство, не стерпить над собою князя. Усі ваші вільності та привілеї однаково залишаться при вас, а згадка про князівство більше ніколи не посіє незгоди між нами.

Полковники не були юристами і мало знали на політичному крутістві. Ніхто з них не володів знаннями та гострим розумом покійного Юрія Немирича, який, власне, й створив ідею князівства Руського. А підказати їм було нікому, бо Виговського, звичайно, не допустили до цих перемовин. Тому жоден з полковників повною мірою не усвідомлював наслідків – саме статус України як Великого князівства Руського був запорукою її окремішності та збереження їхніх вільностей.

Утім, Богун, Гоголь і Зеленський нутром відчували, що марно Виговський з Немиричем вигадали цю «крамолу» – Руське князівство. На щось же вони розраховували, якщо, попри ненависть українців до поляків,

поклали саме такі умови замирення. Тому ці трое почали вперто наполягати на першому варіанті Гадяцької угоди. Але поляки так само вперто обстоювали своє, наполягаючи, що українці склали торік присягу, погодившись на урізаний варіант, але порушили її, і тому нині мусять визнати свою неправоту та погодитися на їхні умови. Перемовини зайшли у глухий кут, і висотані суперечками сторони відклали їх до завтра. Тим паче настала ніч, і всі потребували відпочинку.

Уранці 6 жовтня Потоцький з Любомирським скликали раду, на якій більшість панів відверто заявила, що не збирається поступатися жодним пунктом, бо козаки, фактично програвши цю війну, не сміють висувати свої умови. Були навіть такі, які вихвалялися негайно розбити військо Хмельниченка, а потім вирубати Шереметева. Проте Потоцький з Любомирським набагато тверезіше оцінювали своє становище: хоч Шереметев ще тримався в облозі, сил битися в нього не було, а польське військо зазнало дуже великих втрат, і на нові бої в них не вистачить сил. До того ж обидва гетьмани побоювалися позиції Газі Герая – як він учинить, якщо мир з козаками зірветься? Калга, маючи достатньо орди, може стати на бік козаків і вкупі з ними знищити і поляків, і москвинів. Тому обидва гетьмани наполягали на примиренні, мовляв, більше честі припинити міжусобну війну, аніж продовжувати жорстоко проливати кров.

Козацьким полковникам теж ніхто не завадив порадитися між собою. Усі вони, як один, не бажали перебувати у московській неволі, але умови поляків були неприйнятними. Це з одного боку. А з другого, усі полковники розуміли, що потрапили в неабияку халепу: у разі їхньої відмови поляки укладуть з Шереметевим мир, і доведений до відчаю воевода погодиться на всі їхні умови. І тоді Україна або повернеться до Польщі на ще гірших умовах, ніж пропонують зараз, або цар Олексій почне мститися та піде на Україну війною зі сходу, поляки – із заходу, а татари – з півдня. Бо недаремно ж Дорошенко розповідав, що Газі ручався за цей альянс і погрожував мститися у разі його зриву!

До того ж з коша прийшла звістка, що Юрась, мабуть, під тиском Лісницького, вже написав Шереметеву листа, яким повідомляв, що «...Так забажалося Богу всемогутньому, у руці котрого уся влада над світом, і Військо наше Запорозьке одностайним голосом воліє зостатися при його милості королеві польським, своєму природному панові. Про це милості твоєї повідомляємо, щоб жодної надії на Військо Запорозьке не мав». При цьому Юрась ще і ехидно підписав листа: «Боярину і воеводі, і наміснику белозерському Василеві Борисовичу Шереметеву, панові та улюбленому приятелеві нашому доброго здоров'я от Господа Бога бажаємо». Підписав, наче в обличчя плюнув, враховуючи зміст!

Це був остаточний та безповоротний кінець усього, і полковникам не залишалося нічого іншого, як погодитися на всі умови поляків. Тому 7 жовтня були складені нові пункти альянсу на основі угоди, затвердженої сеймом у травні 1659 року, до яких додали нові.

Віднині Військо Запорозьке зрікається царя Олексія і більше ніколи не має права шукати його протекції чи будь-якої іншої, бо навіки віддається в розпорядження польського короля.

Окремим пунктом вирішили долю Цицюри. Зауважувалося, що хоча Тиміш образив короля і Річ Посполиту, повставши разом із задніпровськими військами проти свого пана, але, на прохання гетьмана запорозького, його прощають, якщо він залишить Шереметева. А всім козакам, які були з ним, теж дароване прощення та збереження їхніх вільностей.

Полкам Ніжинському, Стародубському та Чернігівському наказувалося залишити Долгорукова в Литві та приєднатися до війська Чарнецького

і Сапєги-старшого. А якщо це неможливо, то повернутися до Війська Запорозького.

Були враховані й інтереси Кримського ханства – прикордонні татарські міста і весь Крим не зазнаватимуть ніяких нападів від Війська Запорозького. І таке мирне сусідство триватиме доти, доки триватиме дружба між Річчю Посполитою, гетьманом Війська та Кримом.

Уважили й Виговського – окремим пунктом вписали, що Олена Виговська має бути повернена своєму чоловікові[42 – Разом з Виговською свободу також отримувала дружина Груші, колишнього генерального писаря.].

Також Хмельниченко був зобов'язаний після завершення цієї війни розмістити військо Любомирського на зимовий постій в Україні та скликати козацьку раду, яка має затвердити нову угоду.

Із цією звісткою до Хмельниченка відправили Дорошенка. І того ж дня, пізно ввечері, Юрась прибув зі своїм почтом до польського табору під Чуднів, де його зустрів та прийняв у себе Любомирський.

Єжи уважно роздивлявся цього дев'ятнадцятирічного хлопчину, якого доля та ім'я батька поставили на чолі грізного Війська Запорозького. Невисокий і чорнявий, зграбний, ввічливий, зі стриманими манерами Юрась тримався тихо і трохи невпевнено. «Matko Boza! У ньому ж немає ані якихось здібностей, ані вогника, який властивий молодим хлопцям, ані хитрощів та заповзятливості! Бідолашні козаки! Він же нічого до пуття не може та не знає як в силу свого віку, так і природних здібностей, – обурено думав Єжи, дивуючись своєму обуренню. – Він більше годиться до молитов та монастирського життя, ніж до шаблі та рушниці!» Втім, Єжи гостинно прийняв Юрася, розмістивши на ніч у своєму наметі.

Наступного дня, 8 жовтня, новоявлені союзники урочисто склали взаємну присягу. Спочатку присягнули обидва гетьмани, потім Юрій, після чого до козацького коша поїхали Вишневецький та Шомовський привести до присяги просте козацтво.

Лише чотири українці демонстративно відмовилися і від присяги, і від підпису нової угоди – Іван Богун, Остап Гоголь, Михайло Зеленський та Тимофій Носач. Очевидно, цих чотирьох давніх соратників гетьмана Богдана останні події багато чого навчили, якщо вони хоч так висловили спротив угоді, яка остаточно ставила хрест на незалежності їхньої Батьківщини.

Тиснути на полковників ніхто не став, бо їхній протест усе одно нічого б не змінив. Тому все панство – і українське, і польське – влаштувало бенкет. Це одна з небагатьох особливостей, яка завжди зближувала дві нації.

Того ж дня Юрій написав Цицюрі листа, в якому розповів про свій мир з Польщею та запропонував покинути Шереметева та приєднатися до нього, аніж загинути жалюгідною смертю.

А що ж Шереметєв?

Мабуть, уже тричі Василь прокляв цей похід. А от чи покався у своєму гонорі хоча б перед самим собою, не кажучи вже про Бога, – невідомо. Становище його було більш ніж жахливе. І справа була не тільки у військовій невдачі, а ще й у браку провіанту, пороху та куль. Солдати змушені були їсти падалишню конину, але зварити її не мали на чому – усі дерева в межах табору були спіяні. Залишилися тільки вози, яких не можна було чіпати, бо це зайвий захист. А кожна вилазка по дрова в навколишні гаї закінчувалася страшним боем, і москвини та козаки мусили повертатися

в табір ні з чим. І, враховуючи осінню негоду, дрова були цінніші за шматок хліба, бо давали благодатне тепло, не кажучи вже про гарячий бульйон з кінського падла. Тож коли ставало на годині, солдати зрізали дерен із землі навколо свого табору та палили на вогнищах. Від холодної та сирої погоди, від недоїдання чимало солдатів та козаків захворіло та померло, і весь шереметевський табір нагадував пересувну домовину.

Але ці лиха тьмяніли порівняно зі зрадою Юрася. Шереметев уже знав про це та розумів, що віднині йому ніхто і ніщо не допоможе. До нього в табір просочився гонець зі звісткою, що начебто воевода Борятинський йде йому на поміч, але Василь знав, що в того мало війська. Та навіть якщо сам цар накаже спорядити нове військо, то він його не дочекається, бо помре з голоду!

Проте здаватися Шереметев поки ще не зважувався. Він узагалі не знав, що тепер робити. І чи можна ще довіряти Цицюрі, який попри страшні нестатки не покинув його?

Цицюра, звичайно, був обізнаний про побоювання воеводи, тому невимовно боявся за власну шкуру. «Боком мені вилазить ця клята булава! Це сам Господь покарав мене за зраду! Але скоеного вже не виправиш, а моя смерть вже близько хоч від голоду, хоч від поляків, хоч від Шереметева!» – гірко думав Тиміш, кутаючись у накинуту поверх свитки стару попону, щоб хоч трохи зігрітися. Згадалося йому, як Шереметев, дізнавшись про зраду Хмельниченка, оскаженів та наказав стратити всіх чуднівських міщан разом з дружинами та дітьми, які, рятуючись від поляків та татар, перебралися до нього в обоз. Тому коли пізно ввечері козаки потайки привели до нього посланця від Юрася, Цицюра затремтів від жаху – раптом про це пронюхає Шеремет! Але коли прочитав листа юного гетьмана, то аж духом піднісся. Юрась пропонував йому у четвер, 11 жовтня, залишити табір Шереметева та повернутися до нього. При цьому юний гетьман окремо наголошував, що Цицюру і всіх його козаків вибачать і гарантують їм волю та привілеї. На підвищенні неподалік табору стануть польські гетьмани під своїми корогвами, і поруч з ними Юрась поставить свій бунчук. А знаком почати відхід буде прибуття польського війська під табір Шереметева начебто для штурму.

Прочитавши, Цицюра спочатку невимовно зрадів, а потім насторожився – чи не пастка це? Чи не розправиться з ним Юрась за його замірння на булаву? Адже цей хлопча виявився не такий дурний, якщо так спритно підвів Шеремета під монастир. Але іншого виходу не було, і Цицюра мовив до гінця:

– Передай гетьманові, що я в точності виконаю його наказ.

– Його мосць бажає бачити не тільки тебе, а й усе військо до останнього козака. Не забувай про це, пане полковнику! – зухвало зауважив гонець.

– Бог мені свідок, що не забуду! – збрехав Цицюра, бо вже вирішив, що не скаже про це київському полковнику Василеві Дворецькому. Тиміш чудово знав, що Дворецький дуже відданий москалям, тому видасть його Шереметеву.

Настав четвер. Опівдні полки польської піхоти рушили до табору москвинів. Кавалерія мала наблизитися до правого боку московського табору. А піхота, обійшовши ворожий табір зліва, мала б підійти до редутів. Звичайно, ці маневри стривожили Шереметева, і він негайно послав по Цицюру, щоб з ним порадитися.

Із самого вечора середі Тиміш не знаходив собі місця, хвилюючись за щасливий кінець цієї справи. І запрошення воеводи повалило його у жах – невже його викрили? Тому ледь біля гетьманських корогв на узвишші

замайоріли білі кінські хвости Юрасевого бунчука, як Цицюра віддав наказ негайно виходити з коша. До нього приєдналися деякі полковники та вісім тисяч козаків.

У цей час на пагорбі Потоцький, Любомирський і Хмельниченко здивовано позирали один на одного, не розуміючи, чому Цицюра вийшов так рано.

– Що він робить? – не витримавши, знервовано вигукнув Юрій.

– Не турбуйтеся, ваша милосте, навряд чи Цицюра збирається воювати, – упевнено мовив Любомирський. – Йому просто нічим воювати! Швидше за все, він квапиться, бо... Матір Божа! Татари! – заволав він.

Військо Цицюри йшло полем, коли на його флангах дійсно з'явилися ординці, які до цього ховалися в засідці. З криками «Алла!» та «Фетнече[43 – Бунтівник (татар.)]!» татари налетіли на козаків. Зав'язалася люта бійка – частина козаків кинулася уперед, до польського табору, частина почала відбиватися. Проте татари оточували козаків кільцем, зганяючи у купу, і в таких умовах козаки не могли чинити гідний опір, бо через тисняву заважали одне одному.

– Господи Боже! – з розпачем викрикнув Потоцький. – Вони ж зараз переб'ють їх усіх! Де наша кіннота? Негайно відправити туди гусар!

Спішно послали по кінні хоругви, які насилу змогли відбити та оборонити половину війська разом з Цицюрою та декількома полковниками і з боем провести їх до свого табору. Інших козаків татари забрали в полон, а близько двох сотень убили. Але найгірше, що частина козаків, бачачи таку справу, повернулася до Шереметева.

Розлючені Потоцький та Любомирський негайно допитали Цицюру і, з'ясувавши, що той узаталі не читав листа Юрія своїм козакам, посадили його під арешт. Таке покарання влаштовувало і Юрка, бо саме торішня зрада Цицюри дала царю Олексієві змогу диктувати Україні свої умови. Тому юний гетьман не став заступатися за нього. Натомість наказав Цицюрі писати листи до тих козаків, що залишилися в таборі, та радити їм залишити Шереметева, обіцяючи, що татари більше не нападуть.

Такі дії орди викликали неабияку тривогу серед поляків: чому і навіщо знадобилося хапати своїх же союзників? На докори гетьманів Газі Герай сухо відповідав, що усі козаки, які перебували при Шереметеву, зрадники та бунтівники, тому гетьмани не повинні шкодувати за ними. А його люди проливали в цьому поході кров і ніякої путньої винагороди не отримали. «Навіщо вам ті бунтівники? – запитував Газі. – Невже москвинів теж боронити будете, коли вони вас, мов блощиць, били? Не давайте москвинам ніякої пощади, якщо не хочете відчути на собі гнів мого хазрет падишаха!»

Від калги обидва гетьмани пішли в досаді, зрозумівши, що він побоюється їхнього можливого замирення з Московією. І в цьому випадку Газі може домовитися з Хмельниченком на більш вигідних умовах, ніж вони.

Ця зрада Цицюри стала останньою краплею в чаші відчаю Шереметева. До того ж на нього тиснули офіцери разом з боярами, вимагаючи розпочати переговори, бо чітко бачили: ця війна програна, і нічого більше гібиті. Тому 15 жовтня Шеремет відправив до поляків думного боярина Івана Павловича з пропозицією про перемовини.

Гетьмани мусили розповісти про це Газі. І серед татар – як простих, так і знатних – спалахнуло обурення. Татари відверто заявляли, що коли поляки заведуть дружбу з москвинами, то негайно стануть їхніми ворогами. Лише

численними подарунками вдалося задобрити татарську знать, яка вгамувала своїх підданих.

Переговори розпочалися 17 жовтня. Гетьмани зажадали від Шереметева, щоб Московія на віки вічні відступилася від України. З Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова москвини мали б вивести свої війська до Путивля, залишивши в них усю зброю, артилерію та припаси. Віддати все листування з козаками. Видати козаків, які залишилися з ними, полякам. Виплатити полякам компенсацію за військові збитки – чотири мільйони злотих. Але особливо принизливу умову висунули Шереметеву – він мав присягнути, що до скону не воюватиме з Річчю Посполитою. І допоки українські міста не будуть очищені від московських солдатів, він і ще триста знатних москвинів залишатимуться заручниками.

Важко описати словами, що відчував пихатий Шереметев, коли йому, «вірному царському холопішкові», диктували свої умови ті, з кого він нещодавно насміхався та похвалявся вирубати впень. Це була така велика ганьба, що якби Шеремет не був християнином, то неодмінно б порізав собі вени подібно давньоримському патрицієві, якому тиран-цезар наказав померти. Однак навіть у такій принизливій ситуації воевода намагався бундючитися, заявивши, що віддати паперів він не може, бо «навіть думкою не годиться торкатися таємниць їхнього князя і монарха». А чотирьох мільйонів у нього при собі немає. На все інше він згоден.

Здачу армії Шереметева призначили на 27 жовтня. Першими з табору вийшли козаки. Вони підходили до Потоцького та Любомирського і складали перед ними зброю. Сумне це було видовище: змучені голодом та нестатками люди в брудному одязі, принижені своєю поразкою.

Але ніхто не очікував нової трагедії – ледь тисячі зо дві козаків склали зброю, як налетіли татари та переловили всіх. Ті козаки, які тільки виходили з табору, бачачи таке лихо, кинулися назад. Але наткнулися на ще гірших нелюдів – озлоблена своєю поразкою кацапня почала або вбивати козаків, або виштовхувати їх із табору на поталу татарам. А деякі особливо голодні віддавали спійманих козаків татарам за шматок хліба.

Втім поляки, побоюючись остаточно розсваритися з татарами, не сміли втручатися. Так само побоюючись сварки з татарами, ніхто з війська Юрія теж не міг утрутитися та захистити земляків. До того ж чимало Юрасевих козаків знало, що більшість цих нещасних – та сама вічно «скривджена та зневажена» голота, яка так охоче підтримувала покійних Пушкаря та Барабаша і на яку торік сперся Цицюра, продавши Україну цареві. Тож чим менше буде отакого гультьяства, тим тихіше справи підуть.

За свої безбожні старання кацапня отримала відповідну винагороду. Наступного дня ледь москвини склали зброю перед Степаном Немиричем, якому випала честь удавати з себе особу Яна-Казимира – сидіти верхи на білому коні в розкішному вбранні, – як на них накинулися татари та переловили майже всіх. Лише небагатьом вдалося сховатися в польському таборі. Навіть на карету Шереметева напали, і поляки заледве оборонили воеводу і його почет.

Але ясир не задовольнив татар – Газі Герай зажадав від гетьманів, щоб його війську віддали московський обоз, точніше те, що від нього лишилося після численних боїв.

Ця вимога була неприемною, бо багато хто зі шляхтичів дуже добре пам'ятав нещасний похід Ракоці 1657 року, коли татари теж розграбували обоз, що лягло плямою ганьби на польську націю. Але невблаганний Газі зажадав ще більше – видати йому самого Шереметева та всіх знатних бояр. А в разі відмови погрожував поскаржитися ханові, який пришле військо на чолі

з нуреддіном, і тоді всім буде непереливки. Тим паче тридцятитисячне військо нуреддіна начебто вже стоїть на кордонах Польщі! Робити було нічого, і Потоцький з Любомирським мусили погодитися на вимоги Газі.

Татари налетіли на московський обоз, мов круки на стерво. Хто з москвинів насмів чинити опір – був безжально вбитий, а хто валявся в ординців у ногах, благаючи пощади, – пішов на аркані в Крим.

Але як віддати Шереметева, який за домовленістю мав би залишатися заручником у Польщі?

Любомирський з Потоцьким не вигадали нічого кращого, ніж підсолодити гірку пілюю – запросити воеводу на обід, а після віддати татарам.

Звичайно, що Шереметев краще б пішов на учту до диявола, аніж до гетьманів. Але бранці не владні над своєю долею. Схудлий і занедбаний Шереметев явився на обід у супроводі найзначніших бояр і найближчих соратників. З люттю Василь дивився на поляків, які приязно усміхалися, але в їхніх очах ясно читався глум: «Невже це той самий воевода, який раніше ледь не до неба стрибав, а тепер тихіший від води?!» Тому обравши момент, Василь відверто заявив:

– Даремно ви дивитеся зі зневагою! Мене згубили не ви, а козаки. Це вони завели мою армію в біду, і в біді ж покинули! Клятий Хмельницький! Він лише прикидається дурним, а душа його повна підступу та злоби. Він гірший від свого підлого батька, брехливого та хитрого. Ніколи ще такого не бувало, щоб яблуко від яблуні далеко відкотилося! Але найбільша провина лежить на Цицюрі – це він виманив мене з Києва! Даремно я його послухався та пішов у цей злощасний похід, згубивши добре царське військо!

– Може, і справді лєвова частка вини лежить на козаках. Але ж дуже зручно скласти вину на того, кого поруч немає, – підштрикнув Потоцький, бо Юрій, не бажаючи зустрічатися з Шереметевим, відбув до свого табору під Слободище, а Цицюра перебував під арештом.

– Я два роки прожив в Україні, – задумливо мовив Шереметев, не помітивши цієї шпильки, – і постійно спостерігав зрадливість козаків.

– Чому ж тоді не полишили Україну, пане воеводо? – вкрадливо запитав Любомирський.

– Мене зупиняв Цицюра, обіцяючи козацьку покору! – відрізав Шереметев, починаючи розуміти, що розмова повернула в не вигідне для нього русло. І палко додав: – Та він і вам чимало лиха накоїв, заберіть у нього душу! Проклятий народ ці козаки! Поріддя диявола! Не буде вам добра від дружби з ними – заведуть вас у провалля і там покинуть!

– Поки між нами та козаками не було вас, москвинів, – несподівано втрутився Беневський, – поти й життя в нас було добре.

Станіслав Беневський, звичайно, був присутнім в армії, проте участі в перемовинах з козаками не брав – гетьмани цілком справедливо побоювалися, що козаки не довірятимуть такому депутатові. Зате в перемовинах з москвинами пан Станіслав досхочу розважив душу, доклавши всіх своїх дипломатичних талантів і красномовства.

– Козаки самі шукали милості та підданства під високою рукою його царської величності, – крізь зуби процідив Василь.

– Не підданства, а дружби, яку ані ви, ані ваш цар так і не змогли їм дати, – уїдливо сказав Беневський. – Якщо козаки такі зрадливі, то чому ж його царська величність так прагне загарбати Україну? Навіщо йому цей зрадливий народ?

– Для того ж, для чого потрібен і вам, ляхи! – вигукнув розлючений Шереметев. – Без козаків ваша армія слабка, і якби вам не допомагали татари, то я б зараз Варшаву брав!

– Вище носа губу носите, пане воеводо! – ехидно урвав його Беневський.

– Досить! – grimнув Потоцький. – Мені дуже прикро бачити вас, пане Шереметев, у неволі. Але ніхто не вправі іти проти волі Творця, яку ми всі випробували на собі в цьому нещасному поході. Його величність кримський хан є союзником його королівської милості Яна-Казимира. І ми маємо ставитися до своїх союзників з повагою. Тому його величність хан бажає отримати вас у заручники доти, доки військо його царської величності Олексія не піде з України.

Шереметев так побілів, що пани злякалися – зараз його грець ухопить. Але грець Шеремета не вхопив. Повільно Василь узяв чарку з вином, до якої не доторкався з початку учти, втім, як і до їжі, і так само повільно відпив половину.

– Але ж ви обіцяли, що ми перебуватимемо у вас в полоні! – вигукнув воевода Козловський. – Як же так можна?

– Бог мені свідок, що я дотримав би свого слова, коли б це не було бажання його царської величності Мехмеда Герая, яке він передав через свого племінника Газі Герая, – сухо мовив Потоцький, ховаючи очі. – Тому після цього обіду я мушу передати вас, пане Шереметев, калзі-султану.

Шереметев мовчав, бо це було саме дно його приниження. І ніколи він не вибереться з цієї прірви! А навіть якщо вибереться, то на нього чекає царський гнів. Олексій ніколи йому не пробачить цього провального походу, не пробачить розпоряджень про виведення військ з України та угоди з поляками. І байдуже, що він мусив погодитися на це від безвиході, байдуже, що він і його люди терпіли страшні нестатки та мусили вижити в цих нелюдських умовах! «Я згину в бусурманській неволі! – у розпачі подумав Василь, не маючи ані сили, ані бажання протистояти своїй лихій долі. – Зглянься наді мною, Боже!»

Після слів Потоцького бажання обідати пропало в усіх, тому учта швидко скінчилася. Гетьмани доправили Шереметева до Газі. Супроводжувати воеводу до Криму попросилися найближчі його соратники та друзі, не бажаючи залишати його в полоні самого.

Але марною була ця дружня підтримка – жадливою виявилася доля Василя Борисовича Шереметева, намісника белозерського і вірного царського холопа. У Криму, в фортеці Чуфут-Кале, він прожив двадцять один рік у темній ямі. За цей час померла його власна родина, змінилися чотири хани, помер цар Олексій, і лише при його синові Федорові повернувся Шереметев у Московію спорохнілим сліпим старцем[44 – Цар Олексій намагався викупити Шереметева, і, згідно з деякими джерелами, як викуп кримські хани вимагали повернути Казань та Астрахань, на що цар не погоджувався. Дружина та син Шереметева збирали гроші для викупу, але ніхто не хотів допомагати зарозумілому й пихатому воеводі.]. Хоч і зрідка, але Господь віддає людині по справах ще за її життя.

Так скінчився цей гіркий для всіх учасників похід. Потоцький, висотаний і хворий, повернувся до Польщі. Любомирський 29 жовтня рушив зі своїм військом в Україну.

А Бенецький отримав від Юрія запрошення на раду в Корсунь, яку той уже скликав. Справа ця була вкрай важлива, тому Станіслав мов на крилах полетів в Україну.

Єдиним, хто майже зі спокійною душею покидав Чуднів, був Іван Виговський – невдовзі йому повернуть дружину. А ще має відбутися рада, на яку Іван покладав найсміливіші свої надії. Тому Виговський теж повів загін в Україну.

Розділ VIII. Обвинувачення

Де не було умислу, там немає і провини.

Тит Лівій

Коли в степах прийшла звістка про мир з Польщею та наказ їхати на раду в Корсунь, Одинець з Лизогубом зітхнули з полегшенням та поквапилися додому, а звідти – до Корсуня на раду. Усі раділи поверненню, окрім Семена – він їхав у журбі, бо обнищпорив з товаришами всі закутки степу, але так і не знайшов свого тестя. Ні найменшого сліду! І от як сказати дружині про загибель батька? Відолаха розумів, що владна Настя його живцем з'їсть. Тому, прагнучи відтягнути розмову з дружиною, Семен спочатку поїхав до Олесі з Андрусем. І коли розповів їм скорботну новину, то здивувався – в Олесі був такий вираз обличчя, наче вона не повірила йому. А от сердешний Андрусь тихенько заплакав. Олеся дійсно не одразу сприйняла цю звістку. Тому отетеріло дивилася, як слізки пасерба падають додолу.

– Пані, та чи розумієш ти, що я тобі сказав? – обурено запитав Семен, очікуючи, що вона відреагує істеричним плачем.

Олеся ствердно кивнула та квапливо втекла у свою спальню. Там вона зупинилася посеред кімнати, стомлено потерла лоба та очі. «Господи, невже Михайло справді помер?» – промайнуло в голові. Згадався Олесі Михайло у той момент, коли зізнався їй у коханні. І як тоді сяяли його очі! А як він радів, що вона погодилась піти за нього! Один за одним поставали спогади подружнього життя, й Олеся усвідомила, що Михайло зумів зайняти певне місце в її душі.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=65225292&from=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне

МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Переяславська рада в жовтні 1659 р., де воеводою Трубецьким юному Хмельниченку фактично силою було нав'язано угоду, умови якої знищили незалежність Війська Запорозького (самоназва України у XVII ст.). – Тут і далі прим. авт.

2

Наприкінці вересня 1659 р. на раді у Жердевій Долині козацтво Правобережної України сформулювало пункти, які чітко окреслювали політичні та економічні права України як окремої держави та визначали умови її замирення з Московією на правах рівноправного союзника.

3

Йдеться про закінчення Північної війни між Річчю Посполитою та Шведською імперією, яка тривала з 1655 по 1660 рік.

4

Історична область на півдні Бессарабії, південна частина межиріччя Дунаю та Дністра, на сході омивається Чорним морем.

5

Полковий хорунжий – у 2-й половині XVII – XVIII ст. представник полкової козацької старшини, відповідальний за збереження полкового прапора, або корогви.

6

Вибори (заст.).

7

Тут і далі дати вказано за старим стилем.

8

Ідеться про спільний похід Трансільванії, України та Швеції на Польщу в 1657 р. з метою її поділу, який закінчився невдало, особливо для Трансільванії.

9

Під час взяття москвинами Старого Бихова (сучасна Білорусь) у грудні 1659 р. Степанида Хмельницька потрапила разом зі своїм чоловіком у полон, але згодом її відпустили до брата через вагітність.

10

Мається на увазі Владислав IV Ваза – польський король (1632–1648 рр.), старший брат короля Яна II Казимира, та його участь у подіях Смутного часу в Московії. У 1610 р. після вдалого походу Владислава, ще королевича, бояри оголосили московським царем.

11

Ідеться про перенесення папської резиденції з Рима до французького міста Авіньйон, яке здійснили король Франції Філіпп IV Вродливий і його ставленик Папа Климент V. Внаслідок цього Папи перебували у політичній залежності від французьких королів до 1377 р.

12

Таке скорочення прізвища воеводи є в історичних джерелах.

13

Одна з дочок давньоукраїнської богині Мари, зображувалася у вигляді обледенілої жінки з крижинками замість очей.

14

Гончарський шлях, або урочище Гончариха – місцевість на півдні Житомирщини, поміж річками Південний Буг і Прип'ять.

15

Палац латинських архієпископів (арцибіскупів) – будинок № 9 на площі Ринок у Львові. У XVII ст. це була одна з найліпших кам'яниць міста, де зазвичай зупинялися польські королі під час візитів.

16

Перший посадовець після хана та його наступник. Також головнокомандувач армії, якщо хан особисто її не очолював. Резиденцією калги був Ак Месджит (або Ак-Мечеть, нині Сімферополь). Титул «султан» додавався до імені всіх членів династії Гераїв, які ніколи не посідали трон.

17

Газі Герай (1621 – після 1666 рр.) – племінник хана Мехмеда IV Герая. Калга у 1651–1666 рр.

18

Такі бунти мали назву «конфедерації» – об'єднання військових проти уряду для задоволення своїх вимог. У ті часи конфедерації постійно виникали

в польському війську та мали катастрофічні наслідки для Речі Посполитої. Далі в тексті під словом «конфедерація» матимуться на увазі бунти через невиплату жалування.

19

Потоцький мав прізвисько Ревера (revera – лат. «насправді») через звичку часто вживати під час розмови це слово.

20

У Львові в 1589 р. збудували міський колодязь навпроти будинку архієпископа, прикрасивши його статуєю Мелюзини, феї з кельтських і середньовічних легенд. Згодом колодязь замінили фонтаном «Діана».

21

«І мінлива, і зрадлива доля гірш од місяця: то повніє, то марніє, а то, глянь – не світиться. Зла година – то гостинна, то у кігті схоплює: наше щастя і нещастя, наче лід, розтоплює. Незбагненна, навіжена доля – мов те колесо: то карає, то втішає ніжнобавним голосом. Мені мило засвітила доля, та сховалася: бідне тіло геть змарніло, у лахміття вбралося. І кохання, і страждання – все в руках приречення. Доля злая вимагає нині в нас відречення. Ви, що з волі злої долі стали нещасливими, дружнім хором женіть горе співами тужливими» (переклад з латини Мирона Борецького). Вірш «О, Фортуна!» з манускрипту «Codex Buranus».

22

Самоназва українського народу, яку у ХІХ ст. замінили на етнонім «українці».

23

Учитель, наставник у братських школах.

24

У сучасній Україні селище міського типу в Хмельницькій області.
Розташоване на річках Південний Буг і Мшанка.

25

Нині селище міського типу Білогір'я у Хмельницькій області.

26

У польській армії солдати кінних полків, призначені битися як у кінному, так і пішому порядку. Зазвичай наближалися до супротивника верхи на конях, а потім спішувалися і вели бій як піхота.

27

Насип у фортифікаційній споруді, призначений для зручності обстрілу або для захисту від куль і снарядів, а також для укриття від спостереження противника. Також служить для утворення бойової позиції, а в укріпленнях є додатковою перешкодою у разі штурму.

28

Йдеться про спроби Данила Виговського у 1658–1659 рр. розбити гарнізон Шереметева, який перебував у київській фортеці.

29

Нині село Стара Прилука у Вінницькій області.

30

Таке пересувне укріплення називалося «вагенбург» та використовувалося у XV–XVIII ст. За свідченнями давньоримського історика Амміана Марцелліна, уперше вагенбург застосували готи в IV ст.

31

Елітна польська кавалерія XVI–XVIII ст. Загони зі специфічною тактикою, озброєнням, комплектуванням і легко впізнаваними атрибутами – крилами, що кріпилися за спиною вершника, дуже довгими піками з прапорцями та звіриними шкурами. Основне призначення – пробивання рядів супротивника піками під час потужної лобової атаки.

32

«Піки до бою!» (пол.)

33

Кого Юпітер хоче згубити, того спершу позбавляє розуму (лат.).

34

«Ей, дівчино, улан в бою пав / Хоч ти й дала йому білої ружі цвіт! / Чи нещирий був долоні твоєї дар? / Чи, може, вигас твого серця жар?» (переклад з польської автора). Пісня «Біла троянда», яку написав у 1918 р. М. Козар-Слободський за словами К. Врочинського та інших невідомих авторів.

35

Нині це село Торговиця в Кіровоградській області.

36

Давній торговельний шлях, яким користувалися як купці для торгівлі з Кримом і Туреччиною, так і татари для набігів. Починався від Варшави, проходив через Люблін, Львів, повз Умань на Торговицю, а звідти – степами аж до сучасних Каховки та Берислава.

37

Горюча суміш, яку використовували греки-візантійці в морських битвах. Вона горіла навіть на воді, і її неможливо було нічим загасити. Точний склад суміші досі невідомий.

38

Мобільний загін татарської кінноти, для якого відбирали найкращих воїнів. Чамбул відділявся від основних сил для розвідки або грабунку під час набігу.

39

Ворогу, що тікає, будується золотий міст (лат.) – тобто дається можливість безперешкодно втекти.

40

Охматівська битва, що відбулася 19–22 січня 1655 р. між союзним військом України та Московії з одного боку і Речі Посполитої та Криму з другого. Битва тривала всю ніч у місцині між річками Багвою та Буртами. Пізніше її називали «Дрижиполе», бо поле бою дрижало від холоду та вогню. Під час битви, зокрема через нестійкість москвинів, українці мусили відступити до Охматова.

41

Додатковий верхній чоловічий одяг з каптуром або відлогою, по суті – широка накидка-плащ, яку вдягали поверх кожуха чи шуби для додаткового захисту від негоди або вітру.

42

Разом з Виговською свободу також отримувала дружина Груші, колишнього генерального писаря.

Бунтівник (татар.).

Цар Олексій намагався викупити Шереметева, і, згідно з деякими джерелами, як викуп кримські хани вимагали повернути Казань та Астрахань, на що цар не погоджувався. Дружина та син Шереметева збирали гроші для викупу, але ніхто не хотів допомагати зарозумілому й пихатому воеводі.